

Іван Плахтін

ОПОВІДАННЯ¹

СПОВІДЬ

Вздовж села на баскому сірому коні мчав озброєний гайдамака. Проти церкви він на всьому скоку рвучко зупинив коня і у весь аріст випростався на стременах. Голосно висакавшись, він рукавом нової, з товстого сірого сукна, чумарки витер кирпатого носа, потім зігнув човником долоню, пригуглив до очей і занепокоєно подивився в провулок.

Гарячий кінь танцював на снігу, нетерпляче бив копитами, грусив крутою, гривастою шиєю, сердито гриз вудила. Негарно йшлося й чорношличникові. Він потиснув плечима і серце сплюнув. Але почувши, як десь на загірбеллі протяжно зашавшався мелодійний срібний дзвоник, врочисто усміхнувся, швидко заломив сіру шапку з чорним шликом, закрутив долоню довгі, руді вуса і навіть пришморгнув носом від задоволення. Дзвоник, а до того ж ще й весела гуртова пісня наближалися, і ось в провулку з'явилося кілька нових, розфарбованих саней. Мов змії мчали провулком ситі коні, здіймаючи велику сніжну куряву. Чувся п'яний спів.

На шістьох санях п'яні гайдамаки з дикими вигуками, свистом і свистом під'їхали до церкви. Біля церкви зупинилися. Пісні й вигуки обірвалися. З передніх саней вистрибнув у сніг курінний Сергій Лозинка. Похитуючись, він махнув шапкою з чорним шликом і вигукнув:

— Слава січовикам!

— Слава! Слава! Слава! — прокричали гайдамаки та кілька паннів і панночок, що були на площі. Курінний підійшов до передніх саней і удавано гречно вклонився вродливій, рожевощокій дівчині з цвітком на голові і різнобарвними бантами в чорній косі.

— Приїхали, голубонько Ріто Янkelівна! — він подав їй руку, — Вилазь, моя царівно, приїхали! Ось церква! Обвінчаєшся та й поїдемо до мене...

— Го-го-го-го!.. — зареготали гайдамаки. А Ріта відштовх-

¹ Уривки з роману „Повний, вперед!“

нула його руку і припавши обличчям до борта саней, гірко заридала. Передні сани оточили чорношличники, а між ними стовбичили молодий сільський учитель, дві учительки, донька місцевого крамаря і попів син — семінарист. Всі вони були в роззяцькованому українському вбранні. Всю ніч вони разом з Лозинкою і гайдамаками пиячили в попівських хороман, і тепер ледве трималися на ногах.

— Злазь, Ріто, чого ж ярепенишся? — загелготіли гайдамаки. — Чи не до душі пан курінний?

А вчителька Тетяна Уласівна перехилилася в сани і дихала Ріті в обличчя горілчаним духом:

— Не бійся, дурненька. Мені повір, адже сусіди ми з тобою. Повінчайся з ним, і вже... Тоді пан курінний відчепиться. То нічого, що ти яврейка, і в церкву не підеш... Вінчання йому потрібне для формальності. Вони з батюшчини Олесем заспорили на сімдесят тисяч... що пан курінний повінчається з тобою, хоч і жонатий. Иди ж, дурненька, не бійся. Не гніви пана курінного, то, можливо, й тобі руку позолотить... А з грошима ти собі аж он якого мужа одхватиш!..

Мов од настирливої мухи, відмахувалась Ріта. Схопившись за борт саней, вона заридала ще голосніше. Курінний нахмурився, гримаса гніву перекосила його тонкі губи.

— Е, голубонько, я бачу, що з тобою треба розмовляти інакше. Гей, хлопці, відчиняйте ворота!

Двоє гайдамаків прожогом кинулися до воріт, плечима натиснули, але ворота були замкнені, ще й снігом закидані. Вони прочинили хвіртку, інші гайдамаки схопили Ріту за руки і стягнули з саней. Вона впала на коліна, і, плачучи, виривалася. Уквітчаний лентами весільний цвіток зсунувся з голови і покотився в сніг.

— Пустіть! Пустіть мене! — істерично вигукувала дівчина. — Я не хочу вінчатися! Це насильство! Я не хо-о-очу!

Два гайдамаки підіймали її, штовхаючи в плечі, Тетяна Уласівна чіпляла їй на голову засніжений цвіток, але, видівши Ріта мала намір швидше вмерти, ніж знести оцей жахливий глум.

Раптом десь біля гамазеїв пролунав сухий постріл. Потім ще і ще. Всі обернули голови в той бік, деякі скочили з коней і заклацали затворами.

Серединою вулиці в напрямі церкви щодуху мчали три чоловіка. Слідом за ними, швидко відстаючи, бігли гайдамаки. Вони вигукували „стій“ і стріляли.

Курінний зрозумів усе.

— Спіймати! — вигукнув Лозинка, і кілька гайдамаків хопами кинулися наперейми. Лозинка пояснював панночку.

— Це ті, що ми їх учора тут на сходці застукали. Приїхали, чортова пролітарія, хліб у селян видурювати. У Пітері, бачте, їхня братія з голоду пухне...

Курінний цвіркнув крізь зуби, всміхнувся.

— О, ми їм дали перцю! Спочатку нагаями почастували, потім на ніч у холодну комору зачинили, а тепер...

Що ж тепер, курінний ще не вирішив, і на мить замислився. В цей час гайдамаки привели партизанів.

— А, доброго здоров'ячка, боса команда!— взявшись в боки, зухвало сказав курінний.— Як ся маєте? Як спалося? Сідайте, прошу! Курінний тицьнув рукою на сніг.

Партизани мовчали. І в Максима, і в Зайцева обличчя палахкотіли від швидкого бігу й збудження. Важко відсапуючи, вони переминалися з ноги на ногу, очима, повними палкої ненависті, поглядали на гайдамаків. А третій партизан, молодий парубійко Сенька, хоч як там він хоробрився, та йому було важко володіти собою.

Розгублено зиркаючи навколо, він часто змінювався в лиці і глибоко зітхав. Його мучила спрага. Взяв кавалочок снігу, надібно смоктав.

— Що ж, тікати надумали, добродії більшовики?!— Курінний презирливо стиснув губи. Партизани мовчали, і це збило курінного.

— Відповідайте, бо я!..

Максим підняв голову, поправив свою матроську безкозирку, тернув пальцями червоні вуха, з серцем сказав:

— Вам шкідливо хвилюватися, пане офіцер! Кишка тонка, гадіть, увреться!..

Курінний затрясся, не знаходячи слів. Тут підійшов довговузий, цибатий гайдамака з закривавленим і сильно припухлим носом. Скаржився:

— Добродію курінний!.. Ми прийшли до комори, щоб узяти їх для розходу... А позаяк до розходу, то я, значить, хотів зняти з них чини, заслуги і всяке проче обмундирування. „Розбувайтеся“—кажу. Вони наче нічого, слухаються. А тоді оцей ось барбосяка (він показав на Максима) як грахне чимсь Андрія Килипуцю, а потім мене. А сам гвинтику схопив, одняти хотів. Та нас було більше... і ми, по-вашому, значить...

— „Більше, більше“...—сердито обірвав курінний.— Іди змійся!

— Слухаюсь... Тільки я не винуватий... Терешко Лошак стояв на дверях і прогавив.

Лозинка наблизився до партизанів і вдарив Максима кулаком у підборіддя. Скипів Максим. Сплюнувши кров, він кинувся до курінного з кулаками.

— У-ух, ти, гад!

Гайдамаки вхопили матроса за руки, один стусонув прикладом у спину.

— Я з тобою ще поквитаюся! — задихаючись від образи, викрикнув Максим.

— Що ти сказав?.. Ти зі мною „поквитаєшся“?!

— Поплатишся, гадюко!

— Гей, козаки, взяти їх! Провчити! Женить вулицею! Гайда, за мною!

Гайдамаки тісним колом оточили партизанів і рушили слідом за курінним, що засліплений люттю, забувши про все, крокував по снігу, і, час від часу обертаючись назад, по крикував:

— Так, так, хлопці! Погрійте ж їх наостаннє!

П'яні гайдамаки штовхали партизанів прикладами й ногами, і нагаї, висвистуючи в повітрі, обпікали їм плечі й голови. А позаду йшла компанія курінного. Тільки Ріта, скорившись замішанням, зникла в одному з дворів.

Максим машинально переставляв ноги. Його помережане синцями суворе обличчя було якось погордливо виставлене вперед, а чорні очі кресали вогонь завзяття й непримиренності. З цікавістю він поглядав на засніжені хати незнайомого села, на обшарпані клуні й хлівці. Похнюплені, старенькі хатки. І напевне в кожній — злидні і багато дітей. Максимові стало боляче, що в кожній хаті такі обмерзлі шибки, що напевно ніхто й не бачить як їх ведуть на страту. Максим уперто думав, але думки його уривали пекучі удари нагаїв або стусани. Від кожного вдару Максим здригався в безсилій злобі стискав кулаки. Він бачив, як страждали від знущання Зайцев і Сенька, і великий жаль до друзів крапав його збентежене серце. І щоб хоч трохи підбадьорити їх, сказав уголос:

— Кріпись, друзі! Не втрачайте надії!

В ту ж мить він мало не зойкнув від неймовірно сильного болю: гайдамака вдарив нагаєм по мерзлому вуху. Зціпивши зуби, він схопився за вухо і, поправивши безкозирку, зухвало вигукнув одному в пику:

— Поплатишся, собака морда!..

— А що, припекло! — зареготали чорношличники.

— Ми в-вас! — Максим рвонувся праворуч і знизав одного з них таким загрозливим поглядом, що той лячно одхитнувся і враз замірівся багнетом.

— Ну, ну, йди!

На льоду річки біля ополонки стояв великий натовп людей з кухликами, чайниками й пляшками в руках. Відблиски сонця миготіли на золочених корогах. Сухорлявий піп підійшов до ополонки і вмочив у воду великого металевого хреста. Грянули півчі, пролунали постріли мисливських дробовиків і над натовпом заляскотіло крильми кілька різномасних голубів. В нетерплячому чеканні загудів і заколивався натовп. Піп закрокував навколо ополонки, розмахуючи заго-

кадильницею. Після цього він одійшов убик, бо зараз люди мали кинутися з посудом до свяченої води, штовхатися, тиснутися, падати. Але, надиво, цього не трапилося. Люди стояли на місці і дивилися в бік села.

З горбка до річки спускався гурт гайдамаків, а серед них панівроздягнені партизани.

— Ведуть, якихось...

— Це ті, що вчора на сходці балакали. Повноважені, замість хліба которі...

Присадкуватий, червонопикий черевань у новому козушку тихо хмикнув:

— Ххе... Опрядильонно вони! Мабуть, більше не просити хліба! Доагітувалися!..

Партизанів звели на лід. Люди оточували їх тісною стіною, і курінний гукнув, щоб осадити назад.

Максим побачив чорну ополонку. З неї злегка парувала вода. „Невже такий кінець? Невже?“ — Максим прикусив губу, зігнув глибоко. — „Невже наші не встигнуть виручити?..“

До Максима підійшов курінний, змахнув нагаєм:

— Тут ось батюшка. Помолись востаннє, хоч ти й більший.

Максим суворо насупився.

— Зась, бо я тебе, собача душа!..

Курінний, прихекнувши, змахнув нагаєм і немов сокирою зрізав вершок безкозирки.

— Плигай у воду!

Загалділи, закахикали п'яні гайдамаки.

— Вірно, добродію курінний.

— Позаяк він матрос, так йому тільки в воду!

Піп з кадильницею й хрестом швидко опинився біля Максима і, тицяючи в обличчя хрест, загугнявив:

— Кайся, чадо! Во ім'я отця, сина і святого духа, амінь. Кайся, раб божий!

Метко поглядаючи навколо, Максим уперто думав. Він все не втрачав надії. Треба відтягнути час. Треба виграти кілька хвилин, три, дві...

І говорив до попа швидко, голосно:

— Так, так, благословіть, батюшка, хочу покаятися...

— Це похвально, чадо моє, — забелькотів зраділий піп. — Простить тебе господь. Ну, кайся, молись, чадо грішне, не заблудшай.

Паражені видовиськом, люди наблизилися. Максим говорив до попа голосно:

— Я грішний, батюшка. Дуже грішний. На германській командира підводного човна Скаженика я застрелив. І він, кровопивця, дуже мучив нас, матросів. Ой, мучив, проклятий! І ще грішний я, батюшка. На станції Хлібній при-

става Семенюту я табуреткою пристукнув. В тому ж боу вокзалі—перестріляв багато офіцерні. Як згадаю—середується!

— Чому ж радісно? Що ти буровиш, грішнику?—сидито пробелькотів піп.—Сатана поплутав тебе, чадо гріш. Незримая стріла гніву господня покарає тебе. Кайся!

З'юрблені люди уважно прислухалися до сповіді паразана. Курінний нетерпляче ходив по льоду туди-сюди, пацигарку. Максим раптом вигукнув:

— Товарищі селяни! А перед вами каюсь за те, що мало знищив отакої контри!—Він ткнув пальцем на курного.

— Мовчати!—істерично вигукнув курінний, скажені і розстібаючи кобуру. Потім до попа:—кінчайте там, вас забері!

Піп квапливо бурмотів молитву. Максим кинув прощаний погляд товаришам своїм. Йому було невимовно боляче і важко. Задумливо дивився в імлисту далечинь. Трохи осторонь ліворуч міріадами різнобарвних діамантів цвіла і горіла гора. Максим обернув голову, щоб востаннє подивитися на красу кучерявих і білих, як молоко, верб і, раптом, він майже не затавцював од буйної, ніколи незнаної радості. Він побачив чоловіка двадцять вершників, що швидше вітру мчали ярмом, понад річкою.

Що то червоні—Максим не сумнівався. Його враження лихоманило. Буйна кров заграла, забурлила в ньому і серце спалахнуло рішучістю. Але силоміць стримав себе, і лише тривата посмішка замиготіла на губах. Треба було виборити лише одну хвилину часу...

— Хрестись і цілуй хреста,—сказав йому піп, холодно хреста у губи тяцяючи. Підскочив на місці Максим, розсунувся, вдарив кулаком попа в пику. Хрест вирвався з його вої руки і замиготів у повітрі. Піп, зробивши сальто-мортальне, беркицьнув у воду.

— Кавалерія-а!—на всю свою дужу горлянку вигукнув Максим. Знялась безладна стрілянина. Люди кинулися врозил.

Побачивши вершників, курінний розгубився. Вихопив браунінга, він двічі вистрелив у Максима, але од хвилювання не влучив. Максим вхопив на льоду попового хреста, розігнався до курінного, але, посклизнувшись, впав. В той мить перечепив ногою гайдамаку, що в паніці пробігав по льоду. Гайдамака простягнувся, гвинтівка його посунулася по льоду. Швидко вона опинилася в Максимових руках.

— Здавайся, гади!—викрикував Максим, бігаючи по льоду. Він проткнув багнетом одного чорношличника, що, впадши над берегом, сквапно стріляв на вершників. Він догнав Зайцеву, що борюкався на льоду з цибатим гайдамаком.

оглядівся. Він шукав очима курінного. Але курінний був уже далеченько: підібравши поли чумарки, він навпростець до села. Максим розрядив гвинтівку йому над, але не влучив — руки в нього сильно тіпалися.

Він зупинився змилений кінв. Партизан Греков влучив на лід, підбіг до Максима.

Живи! Друзі! Ой, здорово!

Кожного по черзі — Максима, Зайцева і Сеньку — Петро міцно обіймав і палко цілував. Надміру розчулений Сенька одвернувся й схлипнув.

СМІЛИВІСТЬ МІСТА БЕРЕ

В темному холодному льоху вже другу добу сидять чорні залізничники. Вони дуже голодні, стомлені; їх мучать важкі думки про майбутнє, бо ніхто з них напевне не знає, що його заарештовано і чим саме це скінчиться.

Холод все дошкульніший. Щоб зогрітися — вони беззастовно рухаються, тупають. Під ногами хлюпотить багнюка — це по всьому недавно тут був лід...

Лушай зовсім знесилився. Раз-у-раз пристоює в кутку, нібоко зітхає. Машиніст Муженко спивається, питає стиха:

— Ти що, Вася?..

— Не можу я... Сил моїх не стає...

— А ти не здавайся, друже... Кріпись...

Виснає гнітюча пауза. Чути шепотіння Василя Лушай — машиніста. Що він шепоче там — молиться, лається, проклинає когось — невідомо. Але по паузі виникає тихий, шепітливий журливої безнадії, голос:

— Доки ж мучитимуть?

Ніхто не відповідає, бо кожен думає про це, запитує себе товаришів, і ніхто з них нічого не знає.

— Чого ж мовчите?! — вже з серцем гримав Лушай.

— Ех, Вася, — обзивається Муженко. — Чудак ти! Хіба ж ми знаємо, коли цьому край...

Обзивається Сидорук — зціплювач вагонів, заарештований разом з іншими за поширення більшовицьких прокламацій. Він певний, що нікого з них не помилують.

— Ти скажи, Муженко, так: хіба ми знаємо, коли вже нас розстріляють...

— Ну, що це ти верзеш, Омеляне? — бентежиться Муженко. — Не може того бути!..

— Не може?! — жовчно перепитує Сидорук. — А отже так і буде! Я вірю в це... Адже факт: в перший день, як вони захопили станцію, розстріляли вісім чоловіка з нашого ремонтного околудку. А майстра Левадного засікли разом з нами. Каледінці — це якісь звірі...

— Але коли ми ні в чому не винні...— сердито спльовує і лається Муженко.

— Вони не розбираються!..

— Не може цього бути,— злякано белькоче Лушай.— А коли я не винен?! А коли в мене четверо дітей?..

— Ех, ти, наївний, Василю... „діти“, „діти“...— голос прицмокує Сидорук. Муженко миттю підскакує до нього і кричить:

— Значить, їм однаково? Їм робоча кров потрібна?! Дозволимо! Протестую! Чуєте-е?!

Він раптом здригається, вражений страшним відгомном власного голосу. Йому здалося, що він уже мертвий. Він уявляє себе розпластаним, понівеченим трупом, і жах крижаним морозом. Він ледь-ледь пройшов по його стомленому тілі.

— Протестувати давайте! Гей! Гей, ти, вартовий, чуєш? Подай нам свого начальника! Чуєш: негайно! Ми хочемо поговорити з ним!

Він іде по кам'яних східцях угору і стукотить кулаками в ляду.

— Відчиняй! Чуєш?!

— Мовчи! Стрілятиму!— лаконічно відповідає вартовий.

— Відчини!— кричить Муженко. До нього приєднуються товариші. Всі разом вони вигукують, стукотять і вимагають відчинити ляду.

Це триває доти, доки вони не стомлюються вкрай, знесилені, з надірваними голосами. Вони вже почали було втихомирюватися, як раптом угорі заскреготів іржавий засув і ляд відчинився. Над льохом стовбичать кілька солдатів. Молодий „вольнопоць“ нахилиється до льоху, фальшивим баском владно викрикує:

— Машиніст і помічник— на допит!.. Та швидше, сина!

Муженко і Лушай здригаються; за мить квапливо підіймаються вгору.

— Швидше, їхнє благородіє ждуть! Ну!— „Вольнопоць“ махається нагаєм на переднього Муженка, але не б'є. Він пізнав свого батька. Вкрай зніяковілий і збліднілий Павло опускає долу очі, нітиться. Нагай звисає в зів'ялій руці.

— Тату!.. як же це? я й не знав, що ви...— буркотить Павло.

Старий не менш розгублений і здивований. Та обурений бере верх:

— А-а, так ти мене сучим сином величаєш?.. Мене? За що? що на світ білий тебе пустив, годував, учив?..

Старий підбігає до нього з стиснутими кулаками. Від злоби в чорні вуса його найжачені.— Геть додому, щеня!..

— Ну, ну!..— солдат замірюється на машиніста багнетом і б'є ногою.

Заарештованих ведуть пероном. Муженко ледве переставив пухлі ноги; йому кружиться голова. Лучай іде позаду горблений, худий, із страшними вимученими очима. Павло змов би сонний, а серце стиснулося й завмерло. Хочеться говорити з батьком, і не може. В голові зринають крихкі думки... Він може звільнити батька. Нехай там що буде, алеж це рідний батько... Проте вся його воля чомусь ніби паралізована, і різні думки так само швидко зникають, як і з'являються.

І от уже кінець перону. Завернувши праворуч, входять до коридору. Ковані залізом двері. Кабінет. На стінах топографічні карти; всюди зброя, а за столом, заставленим телефонами, сидить начальник загону капітан Поклад. Покусуючи олівець, капітан уперто міркує над паперами.

— Ваше благородіє...— тихим, замогильним голосом говорить Павло. Капітан кривиться. Те, що „вольнопо́р“ не брязкає хвачко острогами і цей голос—коробить його.

— Підійдіть до столу!

Заарештовані наближаються. Старий Муженко важко сідає на вільного стільця біля столу.

— Встать!—виголошує капітан, манірно торохнувши кулаком по столу. Муженко встає, з досадою чухмарить кудлату голову.

— І чого це ви кричите, Борисе Вікторовичу, неначе розбишака абощо... А я завжди вашому батькові одолжені робив. Скажіть: чи міг хто краще відремонтувати якусь машинку на вашому млині? Одного разу всі три дні паски в шеретовці промучився. І зробив...

— Мовчать!—капітан зводиться, щелепи заграють на його старанно виголеному обличчі.

— Відповідай: чому відмовився бронепоезд вести?!

— Чому?.. Не можу я... Старий уже, а ви мене воювати примушуєте... Синів двоє, воюють. Один у червоних, другий у вас, хіба не досить?..

— Ти не крути! Признавайся, як агітував машиністів саботувати!

— Так, було таке діло, алеж я говорив правду!

— Та-а-ак...—зловісно протягнув капітан.—Ну, а ти що кажеш?

— Точно так, ваше високо-ко...копревосходительство!

Капітан довго тарабанить олівцем по столу. Потім оддирає шматок паперу, швидко пише кілька слів, подає Павлу папілку. Той позеленів. Все ж зважився нахилитися до вуха капітана, й одубілими губами прошепотів:

— Ваше ббблагородіє... Звільніть... Це мій батько... Дуже прошу вас. Я доведу... Чесною службою спокутую його гріх...

Капітан начебто здивований. Він ворухить бровами, манірно кривить губи.

— Хе-хе... багато гріхів доведеться вам спокутувати! Бра
з бандою червоних плутається, батько теж того по
ягідка...

— Алеж, вибачте, ваше благородіє... я...— на очах у Пав
мерехтять дрібні краплі. Капітан крикає.

— Годі вам! Розкапустилися!.. Поручник Скиба!

Мов спід землі з'являється безвусий, білобрисий Ски
Козирнувши й дзенькнувши острогами, він виструнчує
і завмирає. Він читає подану цідулку, і, дзенькнувши остр
гами, відчеканює:

— Слухаю, вашбродь!..

Капітан задоволено всміхається.

— Можете йти... А ви...— капітан обдаровує Павла пр
зирливим поглядом.— Ви підіть разом. Повчіться!

Поручник Скиба різко обертається, командує:

— Арш!

Заарештовані машинально закрокували з кабінету.

В коридорі їх беруть два конвоїри. Павло зустрівся з по
глядом сумних батькових очей. Йому хочеться обізватися
батька, багато чого розповісти йому, але знову не може.
Язик не кориться йому. Він одвертається і, крокуючи тро
позаду, кусає губи. Старий інстинктивно обертає голову. С
нів розпач убивчо діє на нього. Важким гарячим словом сп
нюється його серце.

„Це я... тільки я винен, що Павло опинився в білих. Я сп
кійно спостерігав, як мій син вештається між панками... У
вечірки їхні, на танцюльки ходив... От і доходився! А треба
було в руках тримати його... Яка ганьба! Що тепер дру
мої про мене говоритимуть?“

Вони йдуть забрудненим пероном. Стоїть сірий ранок. На
обшарпаною покрівлею станції кружляє гайвороння, а тро
нижче лопотить трикольоровий прапор. Пероном, на баском
коні, мчить вершник. Звідкись з'явилися хлопчакі. Вони
гають, ловлять один одного, борюкаються; дзвінко лунаю
їхні голоси.

Старий Муженко мимохить поглядає на дівтору, замислю
ється. Йому на мить байдуже: куди саме і навіщо їх веду
ці солдати. Трохи згорблений і без шапки він важко пере
ставляє ноги.

За дерев поривами налітає пронизливий, холодний вітер.
Шелестить жовте листя тополь; відриваючись, воно кружляє
в повітрі і застеляє перон. А вгорі журливо співають теле
графні дроти...

Підійшли до бронепоезда, що стояв біля пакгаузу похму
рий і темносірий, як той осінній ранок. Жерла польових
гармат грізно стирчать з броневих башт, в амбразурах хви
поблискують окасті кулемети.

„Дві доби мучилися, під охороною броневик їм робили

проти своїх, робочих, приготували... ех!...— з біллю думає Муженко, оглядаючи страшну споруду.

На коліях тут і там стоять і сидять гурти солдатів. Деякі нахильці з гладішок п'ють молоко; тут же, поруч, сидять на рейці два бородатих солдати в нічних сорочках і трощать щипці. Трохи осторонь гурт солдатів грає в карти. Там лунає збірня лайка: сваряться. Найбільший гурт солдатів біля бронепоезда. Високий рудий і веснянкуватий солдат різким інтимом заспіває:

Батько си - ину не пові - ирив,
Що на сві - іті єсть любо - о - ов...

Всі підхоплюють рвучко і з ентузіазмом:

Син запла - акав, оберну - увся,
Сказав: ба - атенько, проща - ай!..

Заарештованих підводять до бронепаровоза. „Куди ж це вас? Для чого?“— думає Муженко. В вухах йому настирливо звучать слова пісні— „батенько, прощай!“

— Арш на паровоз!— гримнув поручник.

Муженко першим ступає на підніжку. Ні про що вже не думає; він весь у владі байдужості й зворушливої мелодії пісні.

— Вийняв ша - блю, шаблю го - остру,
Розмахнувся й рубонув...
І буйна - ая голіво - онька
Покоти - илась по траві...

В кабіні сидить самотній машиніст Сльозка. Муженко вітається, міцно потискуючи його руку; гаряче шепоче:

— Мабуть прикончать мене... Прощай, Федя! Ну, що ж... допоможіть моїй дружині, не обіжайте. Перекажеш туди, на фронт, що я помру, гордий...

— Не говори дурниць, Васильовичу. То тобі здається...

Внизу солдати борюкаються з Луцаєм. Відчувши неминує біді, він виривається, плаче. Врешті його силоміць втягнули до кабіни. Ввійшли поручник Скиба і Павло. Солдати ввійшли внизу. Поручник велить Сльозці вийти з кабіни: замикає на засув броньовані двері. Після цього запалює цигарку і, зробивши кілька глибоких затяжок, наближається до Луцаєва. Якусь мить він свердлить його хижим поглядом і раптом хапає за грудки.

— Більшовикам продався!?

— Пощадіть, пане офіцер... Ви ж не знаєте, в чому справа...

— Я не знаю?! Ах ти хамло! Роздягайся! Живо! У топку, бідо! Живцем спалю!

Вкрай отетерілий і переляканий Луцай роздягається. В обличчя його ні кровиночки; на чолі проступили блискучі краплі поту; пальці задубіли, не коряться. Він рве гудзики з м'ясом.

— Не губить, пане офіцер. Я поїду... Четверо діток мали
Поручник відтуляє страшну пащу топки, вихоплює наган
— Лізь, собача душа!
— Ряту - у - уйте!..

Поручник криво всміхається. Жодна риса не поворухн
лась на його рожевому, пухленькому обличчі. Старий М
женко сидить на інструментальному ящику, майже обезви
лений жахливим видовиськом. Всім еством своїм він протесту
проти звірячих дій поручника; гарячим, повним рішучості по
глядом він швидко зиркає навколо, а стиснуті кулаки лихови
тремтять.

Поручник підбігає до Лушай, б'є наганом по голові, штов
ногами до вогняної пащі топки.

— Лізь! Лізь! Лізь, собако!

Машиніст Муженко зводиться. Серце сильно стукотить
грудах. Він раптом хапає з ящика молоток і одним стр
ком опиняється біля поручника. Розмахується, прихекую. По
ручник, похитнувшись, важко сідає долі. Він сучить ногами
і неначе немовля до грудей матері, тулить до розпечених
дверчаток своє пухленьке, моложаве обличчя. З рота, червон
ріжок губи повзе чорний струмочок. Старий б'є вдруге, по
кидає молоток, метушиться, голосно гримає:

— Підіймайся, Лушай! Гайда! Швидше!..

Лушай швидко отямлюється, стає до арматури. Мужен
переводить реверса, бронепоїзд рушає вперед. Обережно пр
вівши його по стрілках, він дає неймовірно швидкий хід.

— А що! Ха - ха - ха...— регоче Муженко, хоч переляк
сходить з обличчя його.— Тепер до зброї! Не на життя, а на
смерть!.. Ми їх, гадів, живцем, з броневиком, здамо червоно

Муженко і Лушай стають надто рухливими. Несподівано
вирвавшись з пазурів навісної смерті, вони глибоко повірили
в життя, в порятунок. Старий мовчки керує паровозом, а ко
проминули першу розминку, підходить до отетерілого ви
Павла і, докірливо похитавши головою, каже:

— От бачиш, хлопче. Сміливість і міста бере! Отак завжди
робити треба! Ну, та ти я бачу зовсім носа повісив!

Павло одвертається.

В кабіні надзвичайно дзвонить телефон. Лушай бере трубку
і передає машиністові. Той трохи слухає і владно гримає:

— Чого треба, га?!

— В чому справа, куди їдемо? Хто наказав?— запитує
з переднього броневагона.

— Ану, не підвищуй голосу! Сиди нишком!— кричить
трубку старий.— Тепер вам кришка!

Він кидає трубку. Поїзд набирає ходи. Назустріч в бо
вільному танкові мчать дерева, диски, телеграфні стовпи.
Весело всміхаючись, машиніст глузливо говорить Лушай:

— Там то їхнє благородіє, капітан Поклад, розгнівалися

хо-хе... Агітатори втекли, броневика забрали, капітана в дурнях
лишили ...

Лушай всміхається. Машиніст наближається до сина.

— Ну, Павлушка, як воно, га? Тепер тобі напевне медалів
начепляють і чин полковника дадуть?! Га?

— Не глузуйте, тату!..— чорні брови його здригаються, кін-
чики вух спалахують. Павло круто обертається, хапає лопату
і вискочивши на тендер, нагортає до кабіни вугілля. Машиніст
багатозначно підморгує Лушчаєві й прикушує сивуватого вуса.

Харків, 1937 р.

С. Маршак

ДВАДЦЯТИЛІТНІЙ

СУЧАСНА БАЛАДА

Ходять пожежники,
дзвонить міліція,
всюди шукають
в Червоній столиці,
досі шукають —
не можуть знайти
хлопця якогось
років двадцяти.

Дужий, веселий,
як всі комсомольці,
в білому кепі
і в білій футболці.
Сяє на грудях
значок Г. Т. О.
Більше нічого
не знає ніхто.

Дужі й плечисті
зросли в нас хлоп'ята,
в білих футболках
їх ходить багато!
Знаки під сонцем
на грудях блищать —
кожен
готовий
свій край захищать

Звідки ж узявся,
і що він за птиця —
хлопець,
якого
шукає столиця?
Що він зробив?

Чим уславився? —

От,
що повідає
про нього народ.

* * *

Їхав
Москвою
у квітні
один
в білім кашкеті
громадянин.
Їде собі
на площадці трамвая,
тихо під гуркіт колісний
співає ...

Раптом він бачить —
напроти
в вікні
руки майнули
у димі й вогні.
Люди прибігли,
в тривозі спинились,
з розпачем люди
угору дивились:
там із вікна,
де кошлата імла —
руки
дитина
до них простягла.

Марно й хвилини
на роздум не гає,
кинувся хлопець
із ганку трамвая —
автомобілям
напереріз —
і по трубі водосточній
поліз.

Поверх минає ...
і третій ...
і п'ятий ...
Ось вже й останній,
вогнем обійнятий.

Диму рудого
звиса пелена.
Диха в обличчя
пожежа з вікна.

Слизько рукам.
Все навколо палає.
Ще підтягнувсь —
до вікна підповзає.
Став,
задиhaючись,
на карниз,
дівчинку взяв
і спускається вниз.

Ось він рукою
вхопивсь за колону,
ось по карнизу
ступив до балкону,
серце спиняється,
ноги тремтять,
а до балкону ще
кроків із п'ять.
Люди завмерши
дивилися знизу,
як обережно
ступав він карнизом.
Ось він пройшов
половину
путі.
Треба іще половину
пройти.

Крок. Зупинився.
Ще крок. Зупинився.
Ось вже й за поруччя
ловко вхопився,
двері балконні
штовхає рука,
мить — і юнак
у квартирі зника...

З димом мішається
курява біла,
дзвонять пожежні
автомобілі,
мчить наче буря,
тривожно свистять,

міддю червоною
каска блищать.
Каски — розсипались,
і за хвилину —
швидко, як в казці —
зростають драбини,
люди в брезенті
один за одним —
лізуть драбинами
в полум'я й дим!

В димі зникає
за каскою каска...
— Швидше, товаришу,
вище, будь ласка!
там у шаленому
полум'ї, ти
дівчинку нашу
повинен знайти!

— Ні, — відмовляють
пожежники, — й вище —
нічого
не знайдено
в цьому
приміщенні!
Поверхи всі
ми не раз обійшли,
досі нічого
ми там не знайшли!

Раптом з воріт
обгорілого дому
вийшов
товариш один
незнайомий,
вкритий іржею,
і весь у синцях,
дівчинку
міцно
тримав він
в руках.
Мати
дочку
обіймає, ридає...

Скочив, між тим,
на підніжку трамвая,

Диму рудого
звиса пелена.
Диха в обличчя
пожежа з вікна.

Слизько рукам.
Все навколо палає.
Ще підтягнувсь —
до вікна підповзає.
Став,
задихаючись,
на карниз,
дівчинку взяв
і спускається вниз.

Ось він рукою
вхопивсь за колону,
ось по карнизу
ступив до балкону,
серце спиняється,
ноги тремтять,
а до балкону ще
кроків із п'ять.
Люди завмерши
дивилися знизу,
як обережно
ступав він карнизом.
Ось він пройшов
половину
путі.
Треба іще половину
пройти.

Крок. Зупинився.
Ще крок. Зупинився.
Ось вже й за поруччя
ловко вхопився,
двері балконні
штовхає рука,
мить — і юнак
у квартирі зника...

З димом мішається
курява біла,
дзвонять пожежні
автомобілі,
мчить наче буря,
тривожно свистять,

міддю червоною
каска блищать.
Каски — розсипались,
і за хвилину —
швидко, як в казці —
зростають драбини,
люди в брезенті
один за одним —
лізуть драбинами
в полум'я й дим!

В димі зникає
за каскою каска...
— Швидше, товаришу,
вище, будь ласка!
там у шаленому
полум'ї, ти
дівчинку нашу
повинен знайти!

— Ні,— відмовляють
пожежники,— й вище —
нічого
не знайдено
в цьому
приміщенні!
Поверхи всі
ми не раз обійшли,
досі нічого
ми там не знайшли!

Раптом з воріт
обгорілого дому
вийшов
товариш один
незнайомий,
вкритий іржею,
і весь у синцях,
дівчинку
міцно
тримав він
в руках.
Мати
дочку
обіймає, ридає...

Скочив, між тим,
на підніжку трамвая,

щось заспівав
молодий чоловік,
вимерс хусткою —
в темряві
зник.

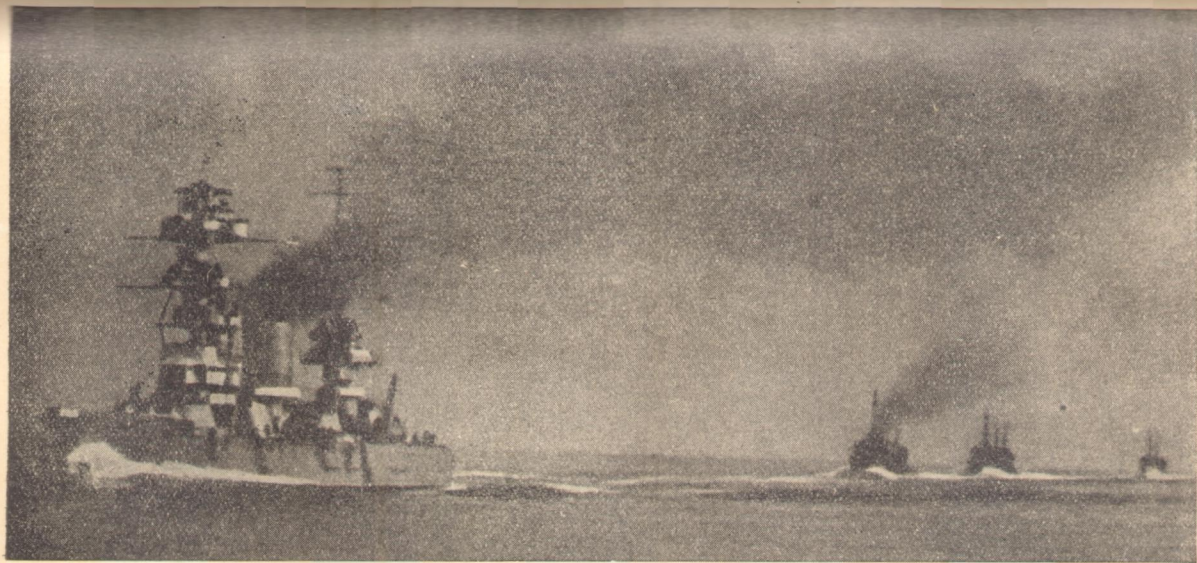
* * *

Ходять пожежники,
дзвонить міліція,
всюди шукають
в Червоній столиці,
досі шукають —
не можуть знайти
хлопця якогось
років двадцяти.

Дужий, веселий,
як всі комсомольці,
в білому кепі
і в білій футболці.
Сяє на грудях
значок Г. Т. О.
Більше нічого
не знає ніхто.

Дужі й плечисті
зросли в нас хлоп'ята,
в білих футболках
їх ходить багато!
Сяють на сонці
значки золоті —
кожен готовий
на подвиг
піти!

Переклав Ігор Муратов.

На варті наших морських кордонів — могутній червоний морський флот

Союзфото

Картина худ. А. Ясинського

Прикордонники в боротьбі з білобандитами

Союзфото

Іван Сенченко

НАПЕРЕДОДНІ

РОМАН

IX

Василь Ілліч мав сім карбованців, Ваньо — двадцять п'ять, Йоська Кокар двадцять карбованців. Літували у Каменому Крижі на „дачі“ у мамаші Василя Ілліча, ходили на поденшину, вантажили на вокзалі мішки, слухали, як шумлять вишники, пололи картоплю, ловили рибу у річці, гасали по перелазях і клунях, і дедалі більш дізнавалися, що в Каменому Броді живуть не самі Варочки... Та — цього ж не передеш, не перескочиш, і навіть строга і сувора мамаша дивиться на походеньки хлоп'ячі крізь пальці, варить борщ із свіжою капустою, і Йоська біля неї такий уже улесливий, сукин-кот: з води сухий вийде, лапок не промоче. Тільки мамаша рота розкриє нагримати, а він каже: „Вам водиці, мамашо! Цю ж секунду!“ І нема Йоськи в хаті, а на розі, біля колодязя, вереск, крик, сміх. Ну це ж, звісно, Йоська, і замість нагримати, осміхнеться мамаша і, поки встигне вистертись кінчиком хвартуха, Йоська вже тут, торгують відра, сукають об діжку, шумно дзвенять струмені води.

— Суху сорочку, мамашо, і гляньте, що тут на щоці, аж щемить!

Сорочка на Йосі мокра, як хлющ, а на щоці червоненька кругленька плямочка.

— Одміряла якась вже, барбосе!

Це каже мамаша, а Йося клянеться і божиться:

— Їйжебогу, ні! Трішечки цмокнула Орина, от хрест святий, покажи мене бог!

І ви спробуйте нагримати на Йосю!

Свято. Під повіткою сушиться волок; тут же невеличке горно, слюсарський інструмент, Ваньо і Василь Ілліч. На верстатах розібрані обидві рушніці. Крем'яна злагода давно уже вийшла з ужитку; на полиці красується коробка з пістонами.

Хлопці переробляють рушниці по-новому, а знадвору налітає гарячий шум каменобродських садів.

Над степовими краями гуляють голубі хвилі, „святий Петро вівці ганяє“.

День - другий — рушниці уже за плечима, степ під ногами, над головою: йде і наступає з усіх сторін; хлопці тонуть в ньому, груди бентежно здіймаються. Фу, чорт заberi — яка розкіш! Ось величезна гора „Пришиб“; вона заставляє каменобродську долину із сходу і півночі; нижче в зелених берегах в'ється річка Лугань; праворуч за нею Вергунка одна, далі до придонецьких лісів, ще 'дна Вергунка, тут: плавні, болото, озера, потужні ліси і підліски; однак, за бажанням, можна залишити в спокої Вергунку і її мисливські угіддя: в самому Каменому Броді, зразу ж за церквою — пишне болото з комишами, лататтям, плесами; тут водяться кулики, бекаси, курочки і утята. Але світ мисливський не обмежений ні Вергункою, ні Каменим Бродом. Де тепер Довге — був ліс, де тепер Суха Балка — був ліс; Стукавлова Балка поринала у зелені і кишлячачу дичиною; Красноярська Балка, що спускається до Дінця, захрясала в терниках, чортополохах, і водилися там куріпки, перепели; поміщицька балка „Поруччикове“ була правдивим куском Африки, закинутим у придонецькі степи — такий там ріс буйний ліс, і така сила водилася птиці.

Тоді людність мало розуміла смаку в полюванні, і по цих балках, по степах і підлісках гуляли нічим і ніким не турбовані стрепети, виводки куріпок, дрофи, перепели; восени вальдшнепи виривались спід ніг і на озерах срібно дзвеніли дикі гусята, а над ними курликали журавлі, одлітаючи у далекий край.

І от вони бредуть по пояс у траві, розхиляють важкі китяти квітів; квіти сиплять метеликами; спід ніг випорсають прудкі коники; на одній струні грають красиві бабки; під підьомкає перепел. І тут удень, під степовою березою, вони зустрілися з дебелим парнягою, що мав сміливість плювати на весь світ.

Парняга лежав в холодку, ноги закинув на гілку берези під головою сумка; на березовім сучку — казанок, мідний, солдатський; в казанку краєць хліба; трішки далі дві удки.

Василь Ілліч сів під березою, Ваньо кинувся у холодок, липень смалив на всі заставки, губи пекло і хотілось пити.

— Не всю, — буркнув парняга, простягаючи бляшану пляшку, здобувши її спід клунка.

Перед носом він тримав книжку, але не поворухнувся, не моргнув навіть оком, читав уголос, але — незнайомою мовою.

Він був кудлатий, небритий, загорілий, обшарпаний, хоч видно, одяг не робочий і не мужицький; груди розхристані, на них вовна; очі скаламучені, погляд вовчий — спід брів.

і брови чорні, густі, і, мабуть, в кожному клаптику тіла ведмежа сила — непокірлива і строптива.

Ваньо зручніше улігся, послушав, послушав читання і кинув у голос:

— Кинь к чорту! Нудьга! Краще побрехать про щонебудь!

Парняга одкинув книжку, поволі підвівся, зиркнув по-повчому на Березова, на Василя Ілліча, на його повну сумку.

— Це що? Перепілочки? — Швидко простяг лапу, вигорнув з півдесятка, довів до відома: — як хто, а я голодний, як вовк. — І додав увічливо, але сильно: — З вашого дозволу я б продовжив небагатечко.

Василь Ілліч збирає хмизок, Ваньо і парняга патрають уважно; до вечора і до Луганська далеко, та й хіба не однаково, чи слухати далекий спів перепела, чи грайливу музику пляшечки. Вона уже поблискує, сяє в руках невідомого, хоч перед тим спокійно лежала у боковій кишені повішеного на стіку піджака Василя Ілліча. Ця музика видимо дає втіху парнязі: він міряє очима остачу, зиркає спід лоба на хлопців, бурчить:

— Це — добре, але маю сумнів для кого!

— А чому так? — весело цікавиться Василь Ілліч, стежачи за катастрофічним станом завітної пляшечки. Його втішає буйна ведмежа жадоба парняги, і він каже: — Ми люди стріпні, нас обідить не легко, — і ставить перед бродягою ще одну пляшечку. — Це запас на всяк випадок, продовжуйте!..

Може це трішечки несподівано. Парняга осідає, далі глипа на Василя Ілліча, попереджає грізно:

— Тоді дозвольте відрекомендуватися: син священника Іван Воздвиженський. Вам нічого не говорить це прізвище?

— Ні, дуже багато. А втім, не дивіться отак: пийте собі на здоров'ячко.

— Авжеж, — підтримує Василя Ілліча Ваньо, — день такий сонний, що якби ми оце полякалися, було б дуже весело, як не Іване. Їй-богу, мені здається, що легше вам випити Єнісаретське озеро, Йордан і Червоне море, ніж нам відчутти трепет в жилах і страх хоч найменшенький!

— І все ж попереджаю: я — скептик. А це страшніше сказаного вовка. Проте я — голодний, мене одоліває спрага. Але не це — страшне. Ось я вип'ю, з вашого дозволу з'їм ще печеню і — квит людській жадобі. Бачите — людині треба небагато, та коли б я це стверджував, чи ви б поїняли мої віри?

— Мені здається, що ні, — милуючи очима буйного поповича, сказав Василь Ілліч, — бо з семи перепелят лишилось уже тільки троє, і з того, як парняга брався до пляшки, не видно було, щоб він задовольнився на маленькому.

— Так, п'ю я не мало, — упіймавши цей погляд, відрік пан

Іван,—але це поняття відносно і охота випити — це в мені єдине, що можуть зносити з радістю люди. Вони раді були відкупитись так дешево — це ви зрозумієте згодом,—але хто з нас, маючи на очі сто тисяч, дасть упіймати себе на копійку?!

— Я вас не гаразд розумію,—втрутився Ваньо,—сто тисяч — поважна сума, і коли є змога покласти їх у кишеню, одмовляти від цього було б просто нечемно; та я не бачу, щоб доля до вас була уже надто прихильна. В такому разі копійка річ значно позитивніша.

Змірявши на око вміст пляшки і решту печені, семінарський витець губи об рукава, а руки об лахи штанів, запустив палицю в кишеню штанів Василя Ілліча, здобув кисеток, попередивши:

— Я нахабний, але зовсім не жулік. Ви маєте сумнів?

— Так,—згодивсь Василь Ілліч.

— Законно,—відповів парняга.— Сумніватися можна, але не завжди... Природа жуліка така, щоб вийти сухим із води. Я ж на це зовсім не здатен, як ви й побачите!

І кажучи це, парняга стяг з себе сорочку і опустив трішки штани.

Василь Ілліч не вжахнувся, він був мужчина, але йому стало моторошно і не по собі. Все туге, костисте тіло семінариста було сполосоване, вкрите кривавими смугами; в багатьох місцях розпори взялися струпом; на згибах тіла смужки засохлої почорнілої крові полупалися і звисали на ворсинках глибокі прошморги ятрилися, а де й гноїлись...

— Да-а...—тільки й міг сказати Василь Ілліч. І згодом спитав:— Де ж це так вас?

— Це робота святих отців,—опускаючи сорочку, відповів семінарист.— Це цікава історія. Ви хочете послухати?

— Валяй, козаче,—сказав Ваньо і уместився голічерева під затишною тією степовою березою.

— Почалось це так. Якось на різдво до мого батька ви ж догадуєтесь, він сільський піп — приїхали погостити мужички. Один з них мав за жінку путню молодичку, добру і повновиду, якщо хочете — красуню. Щоб довго не говорити про це, скажу коротко: папаша, напоївши до непристойності мужичків, підсів до красуні і шепнув в ліве вушко:

— „Согрішімо, донечко?“

— Доня, обімліла від щастя, заперечила, хитрувати й не вміла.

— „Це ж гріх, батюшечко!“

— „Один бог без гріхів“,—мудро відповів мій папаша.

— Потім вони заховались в комірці.

— Мені на той час ішов уже сімнадцятий рік, і, будучи твердим у святому письмі і в науках божественних, я, сівши у дверцята, без вагання гукнув:

— „Отче Іване! Сьома заповідь виголошує: „не укради“, а та, що йде перед нею, навчає: „не прелюби сотвори“.

Витримавши паузу, потрібну на те, щоб заспокоїти переляк красуні, папаша мені відповів:

„Чи не пішов би ти к лихій мамі, а якщо дурень, не йдеш це на люди! Першу заповідь знаєш?“

„Знаю“,— відповів я і проказав її до кінця.

„Не погано“,— обізвався тоді лагідно мій добрий папаша,— „зроби з цього висновок, моє любе дитятко, і забийся до дідька, і що швидше, то краще“.

Дитятко однак стояло і настирливо шарпало дверці; щойно вони відчинилися, і вкупі з ними отверзлись земні безодні. Вам траплялось летіть без надії дістатися дна? Це моталося річ; у сімнадцять років хлопці—це янголята з легенькими крильцями, їх все тягне у високості, угору, і тим страшний був мій удар о річ, іменуему стінкою. Таким чином мій лоба прикрасила куля з добре яблуко розміром.

Вранці папаша пив чай і, добродушно зиркаючи на мене, питався, як мені мається. Я мовчав, нагромаджував гнів, і коли зріс, що не можна було терпіти, вискочив, як Пилип Іконопель, з наївності сердечної гадаючи, що знімаюсь на словах Златоуста Івана. Проте, це була, мабуть, добра промова, начинена текстами святих отців. В ній карталось підступу, прелюбодійство, розпусту і тому подібні смертні гріхи, які торують шлях смертному просто в преісподню діяв.

Батько уважно вислухав це белькотання. Я гадав, що змивши його, як Давид Голіафа, а він, потерши руки, привітно відкинувся, мовив:

„Молодець, синаша! Учись. Таке вміння промовляти—це дар. Однак, я гадаю, що ти вже надто береш близько до серця оту чепуху, коєю напхано книги. Це—ні до чого. Людина має жити у згоді з природою; вона хоче їсти: зважай на це і будь мудрий. Вона хоче пити, добре—пий; якже ти робиш інакше, можеш легко ступить на шлях фарисейства. Людині властиво любити: знай, що немає нічого приємнішого, як червоні щічки і біленькі разки молодих зубеньких. Уникай цього—це найтяжчий злочин. Війна з здоровою природою жінки—є блуд; в двадцять років він ходить з гнильними зубами, лисим черепом і пускає слину, зобачивши підпідпору спідничку у пралі“.

Вислухавши усе це, я підвів д'гори очі і, натхнений силою бога, гукнув:

„Відійди, окаяний! Згинь!“—і став читать молитов. Мабуть був смішний. Папаша заклопотано глянув на мене і обережно поклав свою руку на мою кулю.

„В тебе жар, хлопче; ляж“,—сказав він і сам накрити мене теплою шубою.

Жар перейшов у лихоманку. Мене трусило, було холодно, і зуб не попадав на зуб. Будучи уважливий і добрий,

папаша налив мені кухоль вина. Воно було терпке, але швидко тепло розлилось по моему тілі і я заснув.

— Прокинувшись, я зрозумів, що лежу в обіймах якоїсь жінки. Вона горнулась і шепотіла на ухо: „Ну ж бо, прикидайся вже, дурнику!“

— Вирвавшись з цих обіймів,— вони здались мені тенетами диявола,— я схопився, зірвав запинальце з вікна. За вікном плинула ніч; двері були замкнуті з того боку; я затрусився і, забившись у куток, мабуть тремтів, бо зуби цокотіли, а молитов не в'язалися. З ліжка почувся приємний молодий голос:

— „Що з вами? Це я, Ольга, Івженя!“ — Так звали після надцятилітню дочку сусідки удови. — „Ви ніби злякалися?“

— „Ти — диявол!“

— „Це я?“ — Ольга підвелась, сіла, слухала моє безтисне патякання і весело засміялася. — „З усього видно, що ви тупий дурень, запаморочили вас книжки й усе. Батюшка правду казали“.

— Тоді в мене промайнула страшна думка, і я, чуючи, що мені чорніє в очах, ледве чуто спитався:

— „Як ти потрапила в цю кімнату, аджеж двері навіщо запираються, в кухні спить кухарка Явдоха і йти сюди треба біля батькової кімнати?“

— Ольга весело засміялася:

— „Ні, таки у вас щось не зовсім гаразд. Та й хто ж сказав, що Явдоха спить в кухні? Все село знає, що вона живе з пан-отцем уже сьомий рік. А за мною двері заперті і в снігах і тут самі батюшка“.

— „Ти брешеш,— люто закричав я,— ти сама заскочила сюди, як татко уночі, як ворюга, як злодій, щоб укинути дурня невинну у пащу диявола!“

— Бачите, який з мене тоді був герой. Це все тепер тільки кликає тільки сміх, а тоді мої слова не розходилися з моїми почуттями, бо я не пройшов був іще до кінця школи своїх отців.

— „Уже й злодій“,— уїдливо і глузливо відповіла мені Ольга,— заборгувавши пан-отцю сімнадцять карбованців, ви б спустились на землю і розміркували б, що краще: переспати ніч із поповичем, чи ждати, поки поведуть з двору корову. Нам мало діла до диявола, у нас з матір'ю шестеро дітей, а їх словами і молитвами не нагодуєш. Мамині дочка їм треба, паничу, а переспати з вами не гріх: одмірив бог людям на смуток і на втіху одмірив! Що ж скажете, до дому йти, чи будемо вкупі?“

— Я одіслав її додому.

— „Гнида ви миршава“,— одмірила вона мені на прощання з глузливим презирством в очах, а папаша стояв на дверях і реготавсь на цілу хату.

— Потім між ними відбулася така ось розмова.

— „То що ж ви, батюшка,— захищаєте це?“ — спитала Машка, зупинившись біля порога, і додала:— „Що вони дурні, і ж не винні!“

— Папаша похмуро їй відповів:

— „У неділю принесіть всі сімнадцять“.

— Ольга стояла біля дверей, як приголомшена, потім підвела голову, глянула на мене, і в очах я побачив презирство і невинність.

— Не розуміючи, що дію, я підвів руку; батько, здається, скинув, поточився і сів на стілець. З носа йому текла кров. Ядоху метушилась біля нього.

— „І що з цього?“ — сказала мені Ольга, як я на коліна вийшов перед нею.— „І ми пропали, і ви“.

— Потім одіпхнула мене, бурхнувшись батькові в ноги, обняла і, трусячись всім тілом, благала:— „Помилуйте, батюшка, мене дурну, нерозумну. Не губіть, не розорайте: у нас і корова ж тільки що корова. Весна прийде— одробимо, і на картоплі, і в полі!“

— Батько відкинув її ногою. Я поспішно одягався, до благогодинного, в місто. Ніхто мене не задержував.

— До міста було не більше двадцяти верств; ніч стояла порозна, рипів сніг, щипав вітер,— я нічого не відчував. Благочинний не мав звички уставати раніш десяти. О двадцятій він мене прийняв. О п'ятій вечора у нього в дворі уже стояли батькові санки. О сьомій вечора, у кухні, де я сидів, прийшло двоє людей і, поки я міркував, що буде далі, мене ухопили, зірвали одяг і прив'язали до лави.

— Благочинний і батько сиділи за столом; ті двоє покищо ввійшли і мене запитали: „Що гласить перша заповідь?“ Я крикнув: „Бідного спродай і невинних розтли!“ Увійшли ті двоє; благочинний махнув рукою, і батько став рахувати і приказував:— „Чти отця твого і матір твою да благо ті будет і да благолетен будеші на землі“.— „А як же ж з Ядоху?— спитав я, піднімаючи голову:— у писанії про це нічого не сказано!“

— „Це та „Груня“?— поцікавивсь благочинний, і задоволено батько відповів: „Вона сама“.

— Я бачив, як з куточків губ благочинного потекла слина, він, не помічаючи цього, похитував головою і, згадавши про мене, гукнув:— „Накиньте ще десять!“

— Того вечора на кухні благочинного мені всипали сімдесят різок.— „Ну, що? Досить?“— поцікавився мій батько. Він, як бачите, не був занадто злопам'ятний.— „Так,— відповів я, і дещо починаю уже розуміти, але ще не все“.— Цілу дорогу назад він намагався мені допомогти в цьому, і я б не сказав, що він не вмів говорити.

— Ви бачите, я тут від вас не ховаю нічого. Я все розповів, як воно сталося і до чого дійшло, та попереджаю: цей шлях згубний, бо він як колючками встелений сумнівами, а сумніви — це прокляття людини. Батько мій був досвідчений і розумний. Після різдвяних канікул він, разом з мною, вів в семінарію. За нашими санками їхали ще одні, а в соломі лежало два пуди сала, три гуски, ковбаси й яблук. Це все спинилось на подвір'ї в отця ректора.

— Увечері санки зникли, а з ними і мій любий батько. Але історія моя тільки починалася. Мене покликали до отця ректора, і цей сухенький дідок, ласкаво посадивши мене, запитався: „Як маєш себе, любий хлопчику? Дуже втішен чи калякати з тобою!“ Я, звичайно, був радий з такої уваги, але на нещастя, різкі благочинного не навчили мене нічого хорошого і, замість скоритися, я вибухнув пристрасним гнівом. „Чепуха, — скрикнув я, — чепуха, пан-отче, все: богослов'я, семінарія й книги! Це сама омана і підступ. Світ збудований на насильстві й брехні, і святе слово, ряси й підрясники — тільки ширма для злодійства і розпусти; під ними ховаються люди-вампири і кати, страшніші за Діоклетіана!“ — Діоклетіан, між нами, був розумний державець, що, узявшись знищити попівську погань, на жаль, не довів до кінця цієї чоловічої любовної справи. Це я тепер говорю, тоді він видавався мені страховищем. Пан ректор слухав мене дуже уважно, і на обличчі його не було видно ні здивування, ні гніву; навпаки, іноді він на знак згоди, стверджуючи, кивав головою і говорив коротко: „Так, дитя мое, далі“.

— Я розповів йому все, що накіпало і виболіло у моєму бурсацькому серці і — о, нерозумний парубок — став з надією дивитись у його лагідні очі, де, як мені здавалося, ворухилось щось співчутливе і хороше. Це було так. Він дивився на мене ясним поглядом і, стукаючи в задумі пальцями по дошці столу, говорив тихо, без гніву й лютості:

— „Любе дитя мое, я тебе слухав і не втішен залишився, бо, крім людини і її дрібненьких вагань і образ, є щось безмежно більше і владніше за нас: це страх божий. Людина немічна і нікчемна з природи. Шлях її тернистий і повен несподіванок. Ішовши ним, ми доходимо до краю безодні й говоримо: „Як це добре!“ Але це омана. Добре не провалиться, а твердий ґрунт під ногами. Це — вище благо. Однак не розуміють це без вагань і одразу. Людей треба привчити ходити по землі. Для цього існують отці церкви і школи. Вони свідомі своїх завдань, як ніхто. Я кажу тобі, що ти це швидко зрозумієш, мое любе дитятко. Страх божий — це не насильство, однак і не порожній звук. Тут сховано глибокий зміст. Однак що тобі треба знати із цієї науки: він всевладний, непереборний; опір тут не доведе ні до чого і перед ним людська праця ніщо; набравши своєї влади і чинності, він діє з повною

корною силою; заперечити його безглуздя, одмахнутись від нього не можна; він всюдисущий і невловимий, він проймає всю відомість і силу душі; він заповняє всі куточки ества, він невідступний, непідкупний. Ти зараз слухаєш мене, і в твоїх очах, ось тепер, крім цікавості й молодечої допитливості, я не бачу нічого. Твої рухи вільні,—страх божий від тебе дає, але хіба певен ти, що так буде вічно? Ти не уявляєш собі, як це все станеться! Але я ось прикриваю свої зіниці і бачу: плечі увігнені, в колінах дрижання, погляд боязкий і багальний, зіниці в смятенні, і, крім страху божого, я нічого більш там не бачу! Це — ти. Ти увесь — страх і покора, і, бачи тебе таким, я скажу: „Іди, дитино. Ти будеш ходити по землі, не спіткаючись!“

— „Ні, отче, так ніколи не буде!“—скрикнув я.

— „Так буде,—відповів він мені тепло й лагідно,—а тепер іди і подумай. Коли б мої слова розбіглися з істиною, ти був би найнещасливішою істотою в світі!“

— Нічого подібного! Я був певний гордині і завзяття мое було при мені. Я жив в гуртожитлі у семінарії. Це було страшне кишло, але не для тих, чиї батьки з ласки божої могли тричі чи й більше на рік заїжджати у двір пана ректора. Нас виділяли у кращі кімнати, ми мали добру їжу, тепло і можливість займатися своїми учнівськими справами.

— Іноді до нас вечорами заходили наші духовні наставники. Цього разу завітав пан-отець ректор і потрапив саме на печірну молитву. Він був привітним, підтягав слабким, але приємним баском.

— Залишивши піклування про божество і приємність слави ім'я його всім цим людям, я зручно витягсь на ліжку і так лежав, поклавши ноги на бильця.

— „Ви хворі, Воздвиженський?“—закінчивши з співами, запитав мене отець ректор і, підсунувши стільця, сів поруч мене.

— „Ні, не хворий, пан-отець“.

— Хлопці з пошани до гостя чемно стояли на своїх місцях і з подивом позирали на нас двох. Ми гомоніли як добрі приятелі, святий отець докірливо похитував головою,

— „Вас опосіла гординя,—казав він журно,—і мені прикро, дитино. Я вас доглядав, ростив, а от не углядив. Ви трапляється: вас багато, а сили людські обмежені“.

Він зітхнув, обережно оперся руками об власні коліна і ніченько підвівся.

— „Добраніч!“

— „Добраніч!“—чемно відповіли хлопці, пройшли вперед вкупі з ним, щоб відчинити двері і уклонитись востаннє. Я лежав.

В дверях святий отець зупинився, глянув журливо на мене і запитався: „Ви б не хотіли пройти зо мною?“

— „Дякую за увагу,— відповів я,— коли ласка ваша, я маю права одмовитись“.

— „Це добре,— була відповідь,— уставайте!“

— Святий отець жив навпроти, у другому корпусі, був близькозорий і літній. Розуміючи все сказане ним як прохання провести його через слизьке і нерівне дворище, схопився і взявся до шинелі, але він заперечив слабим рухом руки:

— „Ні, не турбуйтеся. Ми недалеко“.

— Двері зачинились, ховаючи внівець здивованих моїх друзів, і ми пішли по коридору і далі вниз, говорячи про буденні й звичайні речі. Внизу біля виходу стояв служитель; він завжди уклонився святому отцю, саме святому отцю, бо хоч ми і держались під руки, на мене він зирнув не дуже привітно і чемно. Упіймавши цей погляд, святий отець звільнив мою руку і сказав докірливим голосом:

— „Це семінарист другого класу Воздвиженський. Він сумує і в розпачі. Коли ласка ваша, візьміть труд на себе провести його в карцер. Але після недуги він почуває себе зовсім і потребує підмоги міцної руки. Надобраніч“.

— Кивнувши привітно головою, він загорнув поли ряси, натяг нижче шапку і зник за дверима.

— Я стояв з відкритим ротом і чув, як щось лихе і не добре оповило мене задержувате і переповнене гординою серце.

— „Що ж стоять? Ходімо!“— сказав служитель. Він, видно, не дуже добре зрозумів ласкаву поведінку святого отця, бо ухопивши мене за плечі, труснув моїм онімільним тілом, і перш ніж я встиг блимнути оком, водворив мене в карцер. Двері грюкнули і цокнув тяжкий залізний засув.

— В карцері панували пітьма, сморід і холод. Карцер ніколи не опалювався. Від вологи стіни його взиялися цвілями, волога ж стікала на цементову підлогу, і тут стояла рідка холодна твань. Я сів на ліжку, прикрите соломом, але відразу ж схопився. Руки мої, які я тримав обіпершись за дошки, запалали. Якись огидні тварини повзли по обличчі. Це була блящиці.

— Рятуючись, я намацав під стінкою ослін. Але він так само був повен блящиць. Холодна вогкість вже охопила мене. Якби це було на годину—я міг би стерпіти. Якби потяглося дві години, я б зібрав усі сили і дочекався б кінця. Але передо мною була ціла ніч. Товсті мури ховали мене від цілого світу. Я міг би робити що завгодно: плакати, кричати, ламати мур і двері—жоден звук не вийшов би звідти, жодна жива істота не почула б мене. Щоб зогрітись, я став ходити, щоб не упасти, я тримався за стіни, руки ковзали по сліпій. Так я перебув цілу ніч. Я зголоднів і поволі віддавався цьому почуттю. Коли б з'їсти що—можна було б змагатись з уні-

ною й холодом. Але від голоду не було порятунку. Надворі постріло,—я сказав, підбадьорюючи себе: „Ну, нарешті. Ще трішки, і всьому кінець!“ Я ще тримавсь на ногах. Мені здавалося, ніби навколо мурів заворушилось життя. Я жадібно ловив оті звуки; я не припускав думки, щоб про мене забули. Я прислухався—от грюкне засув і цей кошмар залишиться в сні. Та ніхто не підходив до дверей, ніхто не торгав залізним засувом. Тоді я сам узявсь біля них. Марна робота. Дубові дошки не піддавались, мої зусилля не призвели ні до чого.

— Але тут я зробив відкриття. Прогрівані з коридору двері були значно тепліші, ніж стіни камери. Правда, по них стікали довгі струмочки води, та що вони могли значити, або я не знав, як зробити дошки сухими. Стерши воду, я притулившись спинною до дверей і, мабуть, забувся. В забутті я чув, як підносилися мої ноги. Упавши я вдаривсь головою об цемент, було боляче, але самій голові, а сам я відчував тільки приємність. Як добре лежати і не рухатись! Ні, хай ходять хто інший, з мене досить. І я знову забувся.

— Скільки так минуло часу—не знаю. Знову постріло у стінах. Здається, хтось торгав засув і порався біля дверей. Найдужісінько! Я не поворухнувся і не підвів голови; хтось взяв цю працю на себе; хтось скинув мене на стілець; хтось поставив на стіл білу тарілку, і на ній я побачив хліб і тараню. О, це я відразу побачив, в одну мить, і перш ніж мої очі зважили, що з трьох шматків два було—риба і один—хліб, мої зуби уже працювали. Я був голодний, я збезумів від цього холоду й вогкості, але їжа повертала мені життя. Я це чув і, обертаючи голову до невідомого, крикнув: „Пить!“

— Але в карцері не було вже нікого. „Пить!“—крикнув я голосніше, та замість відповіді—сама тиша. Я підійшов до дверей. Я наліг на них всіма своїми силами; я бив їх руками, не шкодуючи їх.

— Двері мовчали, і я ударив їх головою, я їх ще раз ударив і не почув болю. Та я став видющий і хитрий. Через дубові дошки на цей бік проходили залізні болти і загнуті шпалки. На них збиралась волога і стікала униз. Я туливсь до них ротом і язик ловив краплі води, справжньої води. Але її було мало і, обібравши її всю, я крикнув: „Пить!“ Холод, вогкість і голод, що роздирав нутрощі,—це все нічого. Це—пусте. Від них бо є порятунок. Я міг би ходити, ходити й ходити, і я це робив, бачить бог,—але ні! Я ось з'їв щось, я не голодний, і яке мені діло до холоду й вогкості! Я—хочу пити, трішечки, зовсім небагато води. А втім, ні, я б її випив цебер, два, три. Я б хотів, щоб вона належала мені всій, і я бачив кухлі, прозорі, вщерть виповнені холодною водою, і, простягаючи руки, рвавсь і кричав: „Пить! пить!“ Так минуло дві доби. На третій день мене вже не існувало

на світі. В твані, на цементовій підлозі, червився червяк, розчавлений і знищений. Потім мене однесли у кімнату для хворих. Я прокинувся у теплій ванні. Поруч на стільці сидів святий отець. Його рука лежала на моїй голові. Голос його звучав ласкаво й примирливо:

— „Як ти маєш себе, моє любе дитятко? Мені здається, що ти раніш не гаразд мене розумів, але ласка господня безмежна!“

— Я не мав сили ворухнутися і не мав сили сказати гортані своїй: „Будь сильний і мужній!“ Замість гордих слів до ушей моїх долетіло підле, безсиле скавуління, слизьке, як червяк, запобігливе, брехливе, тошнотворне, як сама підлість. Я сказав:

— „Я щасливий, святий отче“,—і цілував край широкого рукава, який звисав мені над обличчям.

— „От і добре“—ще ласкавіше відповів святий отець, живи, і да перебуде з тобою страх господень до кінця твоїх днів!“

— І я став жити, і це життя було таке, як і у всіх поповів, зібраних в школі: брехливе, ледаче, підлотне, саме підлотне, бож потрібне було святим отцям, земним і небесним. Бувши гордим і правдивим з природи, я навчився брехати, не блимнувши оком; бувши стриманим і байдужим до зручностей, я став жадібний, розбещений і нахабний; прямий і одвертий у попереднім житті—я опосів мистецтво бути улюбленим, підлим і мстивим. Хай очі горіли мої безневинно і ясно, як очі архангела, але це не перешкоджало мені плювати на все, і я плював на правдивість, чемність, скромність, працю, відданість, гідність; я не міг лише плюнути на святих отців, це було вище людських сил, але в глибині серця я ненавидів їх, зневажав, і чим більше розгорталась ця ненависть, тим підліші, улесливіші були мої вчинки.

— Однак, десь в глибині мого ества жила іще гордість і жага до пізнання. Я свідомо душив їх підлістю, а вони все жевріли. Навколо мене жили, їли і діяли такі ж підлі, скалічені, знівечені люди. Ми погрязли у бруді—не помічали і не добачали цього.

— Моя гордість тліла і жевріла. Стомлюючись від підлоги, я інколи, рятуючись від нудьги, поринав у мрії. Мозок мій працював, спомини напливали. В груди мені проходило щось тепле і людське. Невже таки я ще людина! Я став задумуватись. Підлість мені остогидла. Та лише вночі, коли підлість оповивала гуртожитло, я віддававсь своїм думам і мріям і бачив свій світ, як би я його хотів бачити—світ без підлоти, без насильства, без брехні, світ, де в галях і садах, освітлених сонцем, жила б і діяла радісна працююча людина. І не раз я бачив себе в такому саду з лопатою і ножицями—мабуть, щось подібне читав я десь в книгах,—біля мене стояв

вони з плодами коші; сонце, вітер і віти обвівали і гріли мене. Я був дужий і щасливий. За тинами й огорожами, в тихих самих зелених садах, обтяжених плодами, я бачив здорових парубків, літніх бородагих селян, червонощоких, загорілих, але веселих і радісних молодичь і дівчат,—і всі вони працювали спокійно і за цим спокоєм почувалась радість труда. Ось я одставив лопату, засуваю за пояс ножиці, схилиюсь на тин, кажу до сусіда:

— „Гарний сьогодні день!“

— „Так, день добрий“,—говорить він, і ми стоїмо, слухаємо сонце і шум—і так я засинав, і цілу ніч мені ввижались ці шуми і повільна розмова працюютих і вільних людей! Ці відчуття і мрії були приємні мені, і щоб їх не розвіяти, я став ухилиятися від товариства.

— Та чудно: в садах, за містом у полі, я час від часу зустрічав то того, то іншого із своїх шкільних друзів. Обвіяні тишею і спокоєм, вони не були схожі на себе,—і квітнули з природою. Однак, забачивши когось із цих хлопців, а втім, так робили й вони,—розухабисто збивав картуз набакир і говорив або кричав щось шкільно-брутальне й негідне. І мені відповідали так само.

— Та раз я зустрів одного; він подививсь на мене в вічі і спокійно сказав:

— „Кинь це. Аджеж ти зовсім не такий. І не про це думаєш!“

— Я остовпів. Передо мною стояв мій приятель. Я знав його п'ять років, і все ж—це був не він.

— „А який же я, і хто я?“—запитав я його.

— Він відповів просто:— „Ти людина, але щоб відчутти радість від цього, треба вийти на свіже повітря. От глянь, прислухайся!“

— Ми стояли на кручі за містом. Це були руїни старої фортеці. Звідси розгортався краєвид на цілий край. Поля чергувалися з перелісками; між ними звивались шляхи і доріжки, а в купах зелені біліли біленькі хатки; з грохотом між ними мчалися паровози і спокійно диміли комини парового млина, чорельні й броварні.

— „Оце світ,—сказав він.—Щоб ввійти у нього, треба бути сміливим і гордим“.

— Ми стали зустрічатися за містом, в полі, в садах. Він розмовляв, навчав.

— Я тільки слухав. Говорив він, та коли б було навпаки—я сказав би те саме.

— Але він був досвідченіший за мене, знав більше і вмів мрії втілювати з життям. Він був обережний і йшов шляхом вірним і правильним.—Де треба узяти розумом, марна річ підставляти свого лоба.

— Я ж, як бик, нагнувши в'язи, кинувся на удар.

— Був кінець науці, і всі майбутні попи, відгодовані, жирні, безжурні і раді, готувалися до останніх іспитів. Це був вишкoлений народ і свідомий свого покликання. Вони висились як добрий ліс, і між ними тихо походжав святий отець, потираючи маленькі ручатка. Це була одна зграя, одухотворена однаковими думками і помислами: вгризтись в народне тіло і смоктати його соки й піт. Я був між ними — вищий за всіх, телесніший, дужчий. Я збагнув всі таємниці їхньої мерзеної науки.

— На мене всі покладали надії. Щоб бути добрим попом, треба якнайкраще уміти дурманить народ, а для цього треба небагато: мати голос потужний і ангельський лік. Я перевершував всіх цих мерзотників: я мав голос бога і обличчя архангела; мої пробні казання примушували заслухатись стіни, і ще я більше реготався і здригався від сміху, то вільніше, нестримним потоком лилися мої слова. Я кидав ними як м'ячиком, і святий отець трепетно говорив: — „Ти здіймаєшся високо! Ти осяг усе потрібне, щоб твоя темна зірка засіяла діамантами, сміливіше, мій сину!“

— Було торжество. У важких кріслах сиділи князі церкви, одгодовані, як це належить бути свиноті, пухлі від безділля, брутальні, напхані салом, гноєм ненажерства, — коли б копірнуть котрого в черево — сморід оповив би всю землю. Між ними, прикрашеними хрестами й повноважністю осли, возсідало світське начальство, таке ж брутальне й нікчемне.

— Святий отець, сяючи радістю, відчиняв кошару, випускаючи на огляд своїх вихованців, починаючи із найслабших. Вони слинили, блудили словами, харамаркали, від цього йшла нудь як від ями, куди скидали помії і покидьки.

— Але святий отець не журився. Що слабший парняга, то лихіший вийде із нього піп, бо нестачу розуму й легень він буде поповняти пазурами і страхом божим.

— Пропускаючи крізь пальці цю муть, він дедалі більше і щораз довше зупиняв свій погляд на мені, і я там читав „Мужайся! Грянь, сокруши і вознеси в небеса!“

— І я мужався, торжествував, передбачаючи втіху, грім, сказ і бурю — і сидів скромно і чемно, коли треба, схиляючи голову і привітно нею похитуючи.

— Я мав скласти і промовити казання про першородний гріх і наслідки його для синів людських. Я бачу, що ви цього не тямите, хоч і відчуваєте увесь тягар цього непоправного випадку на своїх плечах. Поясню.

— Було так: творячи людину, спочатку мудрість бога була схиљна до того, щоб дати цій людині змогу розкошувати у райських садах, — гулять, спочивать, їсти райські плоди і созерцать мудрість бога; про труд і працю тут нічого не сказано. Не дивно: і сам бог за сім тисяч років попрацював тільки шість день, тож і перша людина вийшла з його ру-

повним подіб'ям свого творця. Це вам зрозуміло. Адам і Єва розкошували в раю, ні про що не турбуючись! Далі трапилось відома історія між змієм і Євою, сюди ж встроїв і свою дурну голову Адам. Трапилось гріхопадіння. Витурені в трищина із раю, Адам і Єва мусіли спокутувати гріх свій у тяжких трудах; мало того: цей гріх, потому, мало спокутувати і спокутує до цього дня все людство. Як завтрашній піп, я мусив напоягти на ці всі історії, вгризтись у них зубами, довести і сказати своїм слухачам, братам і сестрам во христі: „Ви, що єсть гній під ногами топчущих вас людоморів попів, дуків, в'явок, ледарів і душогубів, ви, що вас гнуть, ламають, крутять і вас каблучки, ви, що з вас випивають, висмоктують здоров'я, кров, соки, ви, о, браття во христі,—не зважайте на все це, будьте покірливі, це бо так є, так мусить бути і так було: в цьому мудрість і сила господа бога, міра його гніву, пересторога, писана вогнем і залізом! Гріх Адама тяжить над вами, над родом і дітьми вашими, будьте слухняні, моліться, і знайте, що все, що є,—діється з волі того, хто дає всьому початок і призведе усе до кінця!“ Ну, і так далі.

— Я не одмовився від свого казання. Назвали мене підвищення, і я вийшов на підвищення. Тихий шепіт пройшов по полі, і я чув навкруги себе: „Це — Воздвиженський! Слухайте, слухайте!“ і в шепоті чулась гордість — це ж в цій кошарі могли приборкати і виплекати такого пишного звіра, як я. Я бачив, як, прихилившись до духа князя церкви, шепотів щось радісне і приємне для мене святий отець. Князь церкви приїхав хитав головою і дивився на мене лагідно і з цікавістю. Відкрив гортань: брязнули вікна, загримів голос бога. Я підвів чоло і обличчя моє стало обличчям архангела. Я бачив утіху на їхніх обличчях і реготався; бо я був зовсім не той, за кого вони мене вважали. Замість оливи, я взяв у руку залізну пугу. Тепер міркуючи, я бачу, що то була річ марна і даремна,—але, бог свідок, я орудував нею відважно і чесно, я бив так, як дозволяли мені мої здібності й сила. І коли б я сказав, що зусилля мої не призвели ні до чого, це було б несправедливо і невірне. Я можу випустити з уваги мої власні ребра і спину, та хіба я можу забути переполох, ляк і сказ на обличчі святого отця, зойки, викрики і прокляття князя церкви, а я ж встиг тільки сказати часточку того, що ви чули тут — про Адама, Єву і змія і право мерзотників, прикриваючись цією облудною наукою, виснажувати народні сили і смоктати його благородну кров. Мене оточили. Я бачив навколо себе ліс завтрашніх попів. Це мерзотне плем'я було гідне себе: тут, потрясаючи черевами, товпилися князі церкви, і це була слухна нагода молоденьким попикам довести їм, що плем'я попівське неістребиме і ярость їх рівна їх вірі і ревності.

— Я — реготався, та я був би дурень, дозволивши їм надто вже легко заслужити увагу князів. Ласку державця, як і на-

солоду лизать його черевики, треба заслужити! І, озброївшись стільцем, я пішов на них. Втішно було дивитися, як цівковбури шарахнулись в сторону, немов розхилені бурею. Я пройшов із своєю зброєю вперед і назад по залі, викликаючи сміливих і дужих. Всі тислись по своїх кутках і одне я чув: „Він збожеволів, він збожеволів. Рягуйте!“

— Але вже поспішала допомога. Двері відхилилися. В них зазирнув спочатку святий отець, а потім увійшов служитель Іван, не той, що раніш, а другий, безстрашний солдат і сумлінний робітник. Хліба свого він не міг дарма їсти. Йому сказали: „Взяти божевільного!“ І він пішов без вагання, не зупиняючись, не озираючись. Він був прекрасний. Ударом стільця я міг би звернути йому в'язи, одноборство довело його неміч—але він ішов, тримаючи черезсідельника в руках. Я залюбувався ним, одкинув стілець, крикнув:—„Іване, носа затули, хіба від цих тхорів не йде обертом твоя голова!“

— Він кинув бистрий, як блискавка, погляд в кутки, напхані салом і брудом, і я встиг помітити в тому погляді огиду й презирство.

— В цей час святий отець, ухопивши з стола тяжкий камінний прилад для писання, став підкрадатись до мене іззаду. Я чув його кошачі кроки і ударом ноги міг би вибити з нього мерзенну твань укупі з духом, але не зробив цього, поважаючи відвагу і презирство до тих боязких пухирів чесного солдата. Він дивився на мене співчутливо, і йому важко було піднімати на мене свого черезсідельника. Я пішов назустріч його чесній душі, дозволивши святому отцю ударити мене по голові, і оглушений упав на коліна. Тоді, осміливши, воспрянула духом божо братія.

— В закамарку, закритому від людських очей і уваги, мене прип'яли до лави і учинили те, що ви бачили на моїх плечах. Проте я не чув страждання. Я піднявсь вище їх нікчемних зусиль, я сміявсь, спостерігаючи тяжкий клопіт завтрашніх попиків, я знав: інакше бути не може.

— Знепритомнілого, мене вкинули в карцер, та тепер я не був самотній. Опівночі двері відхилилися; в темряві я узяв служителя Івана. Він приніс вино і теплу воду і сказав, обмиваючи моє знівечене тіло:

— „В двері утекти ви не можете. По обов'язку служби і цього не міг не помітити!“

— Ми разом повиймали шибки і виламали рами.

— За рогом вулиці на мене чекав візник і мій друг, який відкрив мені очі на світ. Я втік у рідне село.

— На мості мене ждав мій добрий батько і півдюжину бородатих куркулів:

— „Назад!“—крикнув мій добрий батько.— „В шню його!“

— Бородаті люди оточили мене. Наміри їх не віщували

ні нічого хорошого. Зваливши перших двох, я кинув своє надолуплене тіло у хвилі річки. Я плаваю добре, але це ані тільки не врятувало мене. На луках, з боку мого рідного села, молодіші громадили сіно. Зобачивши мене, вони спочатку вибухнули врозтіч, але за якийсь час, під натиском мого доброго папаші, з криком: „Не пускайте, бийте антихриста!“— пішли в наступ. Приглушений ударом бородатого святенника в голову, я зірвався з високого берега, і далі, скільки не наважувся зійти на рідну сіножать, скрізь зустрічав— граблі, коси, ломаччя. Мій добрий батько стояв на мосту і реготався.— Чи не я казав— кричав він,— не заводь, хлопче, гостро,— уріжешся!“

— Бородаті людиці сперечалися. Один говорив: „утоне!“ Інші заперечували:— „Йому чорт за приятеля— допоможе внось“.

— Я кинувся до другого берега. Це було не легко. В цьому місці Дінець розлився простором й широко. Одяг тяг мене назад. Я ледве рухався. Але замість порятунку на другому березі мене зустрів сільський писар і дяк. На обличчях у них збачив переляк і злу ворожість. Вони стояли з веслами і жердинами в руках.

— „Пустіть!“— крикнув я, чуючи, що трачу останні сили.

— „Пливи, звідки з'явився“,— крикнув писар із злобою. Підштовхнутий веслами і жердинами, я, втрачаючи притомність, закрутився у воді. Хвиля понесла мене за течією. Я тонув на очах у свого рідного батька,— він стояв на мосту і весело реготався. Він, звичайно, був правий: людство все може дарувати і пробачити, крім підступу під їхній добробут: мій добрий батько не був винятком із цього. Кінець-кінцем, він жив для себе! Ласо поїсти, виспатись уволу, мати гроші, пошану, змогу нічого не робити— хто ж від цього добровільно відмовиться?! Світ ще не був свідком, щоб вовк добровільно відмовився таскати овець.

— Течія викинула мене на низький берег в пісок. Тут я огрівся на сонечку і мав змогу досхочу думати про важливі речі грізний дріб'язок. Тим часом на луках показався візок і люди в кокардами. За дві години я опинився у повітовій в'язниці, звідки швиденько відправили мене у Катеринослав. Ну, що вам ще казати? За кілька днів губернатор розв'язав мою справу, і я тут на заслання.

Парняга замовк. Ваньо спав, себто майстерно удавав, що спить. Василь Ілліч сидів роздавлений, погромлений. Таких речей він ще ніколи не чув, і ніхто, навіть Андрій Парамонович, не спроможен був так глибоко зазирнути в життя і вивернути його середину перед очі людські. Перед Василем Іллічем сидів бунтар, людина невгамовна і дикої сили. Він чув, що такі люди десь є, вони крушать, громлять, ламають запліснену гидоту життя. І ось один із них перед ним. Василь

Ілліч може надто довго мовчав, може надто пильно вдивлявся у риси цього незнайомця і був безвладен, неспроможен змусити раті докупити свої почування й думки. Тоді парняга, глянувши на Василя Ілліча і не знаючи певно, що думати і як розуміти цю паузу, сказав погрозово, застерігаючи:

— Але попереджаю: якої б думки ви не були про мене і що б не збирались далі робити, я — божевільний! Я не так дурень, щоб одмовитись від цього. Повторю: я — божевільний! Так думає князь церкви, в цьому твердо переконаний наш губернатор і його благородіє, старший городовий, ваш Борткевич. На ваші ж думки мені тричі начхати!..

Парняга устав.

Тоді Ваньо поспішив рятувати становище. Він спав, але далі „спати“ була річ неможлива. Він заворушився, позіхнув, потер очі і сказав, чухаючись і потягаючись:

— В доброму товаристві і поспати непогано. А ви не бурчите? Не набридло?

Він, Ваньо, був блаженно сонний і як дитя безневинний.

— Ні, чого ж, цікаво, — зібрався з силою і Василь Ілліч. Ось чоловік розповідав про свої діла, а добра розповіді варті сна.

— Ну, це вже як кому, — заперечив Ваньо, — а на мою оці б спуститись до Дінця і змити дрімки і піт. Як ви гадаєте?

День, обпалений спекою, згасав. Ваньо не приховував доброго настрою; все для нього сьогодні було надзвичайно чудове, утішне і гарне. Він дивився на необмежену зелену поля і ахкав; дивився на дальні ліси над Дінцем і линув поглядом у манливу привітність заріччя. Він жваво збирав і складав свої речі, реготався і раптом гукнув:

— Все це чудово! Та ви знаєте, до чого йдеться? Ні. Я вам скажу. Але перш за все дозвольте познайомити вас з Березовим Іваном, а це мій друг Василь Чорновіл, слюсар із Луганська, — ми цього раніш не встигли зробити, але, кажуть, краще пізно, ніж ніколи.

Воздвиженський повернувся до Березова, глянув глибше в спід рясних насуплених вій, простяг руку обом, потис і сказався у нього:

— Гаразд. Тепер говоріть, до чого ж йдеться?

— До вечора, — засміявся Ваньо. Насунув картуза, накинув рушницю і додав, вирушаючи: — Сон справді снився мені надзвичайний. Скажіть: ви в Луганську під доглядом?

— Раз на тиждень ходжу у поліцію. Борткевич ваш мені надзвичайно шанує. І саме завдяки цьому я не раджу вам пізнавати випадкових знайомих на вулиці.

— Розумію, — зробив висновок Ваньо, — його влада на лісах і поля не доходить. Запам'ятай оце, Васю!

Кожного вечора Йося бере вудки, черепок із приманкою йде вздовж річки, накритої зеленим віттям верб.

На схід, за Каменім Бродом, Лугань, минувши терники та дики хащі вишнику, круто повертає на південь і, описавши півколо, „Круг“, робить в цьому ж півколі петлю, далі йде на північ і вже тут, зустрівши на своєму шляху величезний масив Пришибу, повертає своїм шляхом на схід. Береги тут круті і високі, річка повновода; за лукою піднімається млин Терновського; там вода без упинку б'ється в лотках. Круг — обітоване місце для рибалок. Тут корчі і глибини, вода бистра, шумлива. Берег вкритий кам'яками, а вглиб ідуть каменобродські городи. Грунт у Крузі — піщаний. Це — золоте місце. Його розбито на малесенькі класи під городи й сади, хоч по трошки, та кожному; не обійшло і матусі Василя Ілліча; їх город туди далі, під Пришиб, на озером, де повно карасів, раків і диких утят. Вдень на луці повно людей. Але вечорами на сади і городи спадає тиша, тільки тихенько по бистринах сплескує риба, шепочуться кам'яки і шумить на млині.

На Крузі Йося має своє місце під старою вербою над річкою. Недалеко від нього, куняючи над вудками, сидить якийсь худий, кудлатий парняга. Це якийсь забродько не з наших долинців. На що вже вергунці дражнять каменобродських парубків — тавровані п'ятки, але в Каменому Броді не знайдеш такого, як він, вовкулаки. Тіточки, зустрівши його, сміються христяться; дівчаточка, хоч і хіхікають, але негостинно і більше боязко, ніж завзято. От Варварочка з Білої вулиці раз зустріла його віч-на-віч, як бігла по воду до річки, вудка обминула, ледве не вмерла, так було страшно. А той не глипнув навіть: сопе і суне, суне і сопе, і де ступить, там на ногах трава вигорає...

Та вже вечоріє. Співаючи, дівчаточка вертаються до своїх каменобродських осель; на Кругу сутеніє. По річці стеляться темні тіні. Але що це? Постріл — раз, вдруге! Не лякайтесь, дівчаточка, не лякайтесь! Це тільки Василь Чорновіл, з отим дивним, як його — Ваньо — Іваном — гаяють чортів по болоті! Він знову стріляє!

По долині котиться гомін і оддається аж в Вергунці. А от отари і пастухи женуть вже отари. Вівці біжать біжком і вкрива кушпела. От і вози торохять, поспішають додому. Про них дівчата і пісню співають:

Котилися вози з гори
Та в долині стали...

Камений Брід у долині, а навколо нього усе горби, горби, як піде вечорова зоря, то хто ж удержиться не гукнути, щоб оддалось на цілу Задонеччину:

І по той бік гора,
І по цей бік гора;
Поміж тими крутими горами
Сходила зоря!..

Вовкулаці до серця усе каменобродське, і він каже:

— Хороші дівчата у вас і гарно співають!—і сам гу-
баском, а Йося йому підтягає. Вони уже лежать над річкою
поруч. Од вудилищ падають на воду чорні смуги; зза до-
цьких лісів сходить місяць. Сади ще пахнуть теплом; з рі-
віе вологою. Та ось розлягається тиша і многократні ду-
перегукуючись і віддаляючись, заповняють береги і далі
долини.

— Тю, гу-гу-гу... у...

Це Василь Ілліч обзивається до каменобродських дів-
Ваньо вторить йому. Луна котиться навздогін за луною,
тими перегуками й перекатами нічого не чути, тільки сна-
скує риба; та ось кущі розхиляються; на берег виходить
Василь Ілліч з Березовим; з рушниць ще в'ється гіркуватий
димок; із щік не зішли ще веселі рум'яні: тюкнути,
тюкають у Камені Броді, без здоров'я і хвилювання
можна! А місяць тим часом здіймається вище; темніє
віюється; повітря прозоре, срібний спокій напливає на землю.

Василь Ілліч лежить, поклавши голову на груди Йосі і
вється в небо. В небі лучисті зорі, а в темі кущів голубий
світлом горять світлячки. Біля них вовтузиться тінь. Це
мінарист Воздвиженський. В руках у нього галузка і на вер-
нім листочку світляк. Обережним рухом він спускає галу-
в воду, затемнену тінню від берега. Галузка крутиться; мери-
тять і спалахкують два голубенькі вогники, підхоплені течією
один вгорі, другий в глибині вод, і з високого берега до
видно ці блукаючі цяточки, загублені в прозорім спокої нощі.

Так відбувалися сховані від людських очей і уваги зустрі-
на Крузі. Галузки з світлячками спливали, розмови про ду-
ниці й неважливе одходили, і ось на березі навколо ма-
сенького вогника сидять четверо... Вони ще тоді аж ніяк
були революціонерами-політиками, не писали і не розкида-
ли листівок, не готували до бою бойової дружини, не куми-
пик і не виливали куль для застарілих берданок. Це було
зарано. Вони робили інше: крушили і ламали куміри, ви-
тали павутиння із темних закутків душі, розбивали і ви-
бали полуду з очей,—тут були і тихі розмови, і буря
суперечки над питаннями, яких не в силах були розв'язати.
Питань же була безліч—від тайни живого вогню світля-
до проблеми: чому вбито Олександра II? Тут було багато
недоладних запитань і незграбних розв'язань... Все це
тому виправили нові зустрічі, нові перепалки і події—
залишилося з цих часів: жадоба до пізнання, розвору-

поїще мислей і світ — розвернений, потрощений, перекиданий під тяжкими ударами Воздвиженського. З цього ж часу у Василя Ілліча з'явилась жагуча пристрасть до письменства і красивого слова. У них не було книжок. Та Воздвиженський мав невичерпну пам'ять і міг з пам'яті читати годинами. Не тримаючи книжки в руках, Василь Ілліч уже знав Некрасова, Пушкіна, Шевченка і Лермонтова. Їх доля, передчасна загибель хвилювали їх всіх і не раз вони доходили до найчорніших і невтішних висновків: Дантеси й Мартинови, царма й кати — ось що становить гордість володарів Росії. Ті ж їм непотрібні, їхнє місце у передчасній домовині, у гробі! Непотрібні в Росії поети? Та це ж фатальна неправда! Не здригалося серце Василя Ілліча, коли він слухав оту „Катерину“ чи трагічну поему „Рицар на час“. І скільки дав би він, щоб потиснути руку великим страдальцям Тарасу й Некрасову!

— Вірно, — похмуро підказував Воздвиженський: — є дві Росії: одна їхня — Росія людоморів, злочинців, і друга — наша Росія, це ми: народ, мільйони пригноблених, та неподоланих...

У свята Василя Ілліча блукав по базарах, по місту. Пошуки його були даремні: в Каменому Броді не продавалось і не купувалось книжок...

Та за якийсь час стало вже ясно: з поденщини не прожити, гаманці порожніють, треба братись до чогось. Думки тягли кудись на вільніший світ. Хотілося побачить Миколаїв і море, та зирнув на матусю, і стислося серце. Вона і не плакала і не голосила, збираючи й вкладаючи сундучок: схилилась над ним і заклала, самотня і немічна. І Василь Ілліч передумав. Його улаштувався в маленький слюсарській майстерні. Ваньо став біля паровичка у олійні, — не хотілося працювати; сироти та безродьки, вони всією душею прив'язалися і до Василя Ілліча і до його старенької матері. Василь Ілліч збирав думки, як потрапити у залізничні майстерні.

Х

Серед дворища майстерень, трішки убік, під височенний паркан, піднімалася купа зелені, а над нею старезна віковічна верба. По одну сторону верби, в холодку і затишку, стоїть лавчик з Миколаєм угодником, по другу, за кущем бузини, лавка, схована так добре, що навіть найпильніше око не могло б її викрити з двору. Першим за бузиновий куш, шукаючи спочинку і спокою, заходив, як звичайно, городовик Микитович, сідав на лавку, витирав рукавом піт із лоба і потягувався. Трошки згодом з'являвся майстер Микифорович. Чуливали і угощали по черзі: сьогодні кухоль принесуть від Микифоровича, завтра ставить Микитович. Ідилічне було

життя! Іноді траплялося так, що, уконтентувавшись, не могли і на ноги підвестися і спочивали де хто вмостився.

Ото раз у страшну серпневу спеку сиділи Микитович і Микифорович під вербою. Випили уже два кухлі — а воно спрагло не то що зменшується, а невпинно зростає. Ще б пити і пити! Та пити — це значить платити гроші, а обоє рахунок грошей знали, і, сидячи під вербою і бузиновим кушем, страждали неймовірно обоє. Микифорович разів зо два навідувався у майстерню: раз дав у пику слюсарському помічникові Велігурі Іоні, вдруге почитав зуби Славутіну — токарю; Славутін — лисий як бубон, піт не задержується на волосу, а витіється з лисини просто на очі. Звісно, не дуже мила річ, коли солоня юшка заливає баньки, алеж і дозволити, щоб людина тільки й знала, що піт витирати — не можна.

— Жарко, Микитовичу!

— Душно, Микифоровичу!

— В горлі дере...

— Да, сохне... Куди ж — спека яка!

Сидять. Микифорович дивиться, чи не опустити руки в кишеню Микитовича, а Микитович стежить за любим товаришем, і ні той ні другий не наважиться першим, а сонце шипить, пашуть жаром майстерні, з степу дмуха мов з горни. Залізничні майстерні внизу, на самому дні балки, повітря тут нерухоме, застигло — ні вітру, ні подиху!

І от чути, — іде хтось в куці, обережно кахика, прочищає голос поштиво і очікуючи.

— Голенко Іванько, — угадує Микифорович, — він з голови знає увесь народ у майстерні, — і строго обзивається (інакше не можна з цим людом): — що тобі?

— Та не мені, а вам, — чути дзвінкий молодий голос, що намагається бути шанобливим.

— Ходи!

Зза куців визирав підліток, у шкарбанах, без картуза, груда на розсьтожку, в руках сулія чи кухоль, замотаний в хустку. Микифорович нічого не розуміє і Микитович теж нічого не розуміє: у Іванька Голенка — тільки голова не гола: сулія повна, пиво іскритися і, видати, холодне як лід.

Не інакше, як накоїв чого лиходій! Грошей позичив і пер підлабузнюється! І відповідно до цього обоє грізно суплюють брови, і Микитович, як людина, якій дано влади, в'язать і розв'язувать, брязкає шаблею, позираючи одним оком на повну сулію, гримить коротко, мов скелі лупа:

— Ну, що ти там?..

— І зовсім не я, а Василь Чорноволів, — дивлячись не на Микитовича, а поринаючи поглядом в уже сяючих задомленням очах Микифоровича, дзвінко виправдовується бачачи страшний Іванько, і ще запитався: — еслі ж в точку, говорять, то чи не можна завітати додому увечері?

— Чекай, чекай, парубче,—хрипло, відстороняючи його, каже Микифорович, перехилиє сулію і стежить, як булькоче миво, виповнюючи кухню; Микитович теж м'якшає, розгладжує бороду, ковта слину і ніжно пестить очима сулію. Чи був би він схожий на такого котика, коли б сулія не потрапила „в точку“?

— Так, в самий раз, в точку,—крекче Микифорович, витираючи губи,—на льоду, сукин кот, як там його?

— Василь Чорновіл,—чемно підказує безстрашний Іванько,—я стою, він до мене.—Під вербою?—говорить.—Спочивають, кажу.—Да, жаркувато, говорить, а сам приємно сміється,—ні, говорить, передай; еслі в точку, говорить, прийду посидуватись вечорком, еслі ж ні, хай, говорить, прохлаждаються—но сулію, говорить, доставить у цілості!

— А все ж либонь хильнув, бузувіре?—позираючи на Іванька і сулію, цікавиться Микифорович, поки Микитович одміряє собі кухню.

— Ні,—безстрашно говорить Іванько.

— І не нюхнув таки?

— Ні,—так само безстрашно бреше Іванько; пить йому хотється безмірно, а нюхнув він аж тричі, а може і більше. Пахтить—до смерті, і за один ковток можна умерти.

Але Іванькові умирати не дають, а з кухні ж аж холодок іде, і він каже:

— Пхе, пиво! від понюху п'яний будеш,—і розширяє ніздрі, як кінь на ісході тяжкого путі, що чує благословенні подихи річки.

І от увечері Василь Ілліч зайшов до Микифоровича, і не сам, а вдвох з пляшкою, і в руках величезний крамний пакунок із синього твердого цукру.—Сам скромно-поштивий, порочечка чиста, але полатана, і штанці невіразні, а в шаках борідка, пушок,—пареньок нічого, приємний; картузик ізняв, обережно на сучечок повісив, волос пригладжений, оливою помазаний—видно зразу, путнього батька дитина.—Утомився, говорить ласкаво,—з вашого дозволу, трішки присів би,—а вам рекомендується—єсть Чорновол Василь, удови син, якщо знаєте, тут, у нас, на Вишневій.

Микифорович дивиться на вузлик—пахне юхтою, новим донаром—чоботи, не інакше! і в плящі горілка,—не з корчми, а від Сараєва—сама муть—а прозора, як та сльозинка, із шкетною синьою і головка сургучем облямована, а поверху—почать з двоглавим орлом.—Рад і приємствено вельми,—покино говорить Микифорович і гладить бороду. Це добра, розкішна борода. На увесь Камений Бід таких тільки і є бороди—у Івана Пилиповича і у Микифоровича. Тільки у Івана Пилиповича чорна і вже сивизною взялася, а у Микифоровича борода золотиста, а сивизна де візьметься—щипне і обірве. Це так. Поважній людині без бороди не

годиться. Як би ото Іван Пилипович керував людом у волості або Микифорович у себе в майстерні?

Микифорович ласкавий і в доброму настрої, дозволяє пристіти Василю Іллічу; молодиця,—невістка за меншим,—вже у садок чарочки і накрити стола; сам Микифорович сидить на ослоні—ноги широко; сорочка біла, вишивана, з діда праділа; штани черкасинові, і теж широкі, на очкурі, і з двома прорізами: можна їх надівати назад і наперед, як хоч; чоботи дебелі, хазяйські; усім же відомо, що у Микифоровича п'ять синів, п'ятнадцять пар воликів, садочки у п'яти кінцях Каменого Броду, бог дав накуповував і отару—не багато, але мало—шість сотень голів; живе він у Каменім Броді там же з діда-прадіда, і всіх тутешніх людей знає, і за всіма наглядає і стежить: причина є тому поважна.

Коли вийшла воля, небораки казенні, що працювали в старих ливарних майстернях, від казни одержали дулю та хати, що гібли в них у неволі. Збунтувався народ. Двадцять п'ять років писали приговори до начальства і царських міністрів, клопотались о старі прадідівські поля і дозволля. Улітку начальству як гірка редька, і відписало воно по клаптю земельки колишній казенній душі. Підвів ніс Камений Брод. Як же: і земелька, і ливарний завод під боком! Гуляй, душі, веселися! Котрі взялись хліборобити, котрі, хто працював у заводі, поздавав земельку в оренду—три карбованці на рік з десятини. Ось тоді і Микифорович назбирав десятинок і шістдесят,—сини піросли, невістки пішли, онуки. Обжилися. А казенний ливарний на ладан вже дише. Колись це був єдиний завод на цілий шахтарський край. Побудувала його ще Катерина,—робити гармати, лити ядра, турчина воювати і Кавказ. Жив завод хоч з гріхом пополам,—возили чавун для нього з Урала,—а все таки жив і Луганськ при ньому. Далі почало робитися щось несусвітнє. Об'явився Юз в тих краях, Кавказ вже давно звоювали, побитий турок сидить нижче травиці, тихше водиці. Одес зріс, в Миколаєві нові заводи орудують—всі живуть, а луганський завод умирати на очах, а 1887 року і зовсім помер. Закрили. Плачу, крику було багато, до бунту доходило—не допомогло. Ну, тут которий в спромозі був, міцніше біля земельки узявся, її й одписав за рік чи два перед тоді, щоб народ не пішов у бунт, а которий тільки і вмів, що на верстаті орудувати, або зроду сарив, коня, плуга не мав, а в хліборобській науці не тямив, торбу на плечі і в білі світи. А земелька? Ось тут і закопали. Земельку за копійки розібрали добрі люди. Іван Пилипович тоді попрацював,—і в тисячники вийшов, сто десятин у оренду придбав, у волость вибрали, старшина і титар у церкві. І Микифорович не відстав від добрих людей,—захопив так само не мало, а видатків—півтора карбованці у рік на десятину, а в тих часом нікому віддавати: того десь у шахті живили.

придушено, той пропав десь на домні у Юза. Порозкидало люд каменобродський по всьому білому світі — що на шахтах, що в Ростові, у Севастополі, на Кам'янці, у Одесі, навіть у Сибір позаносило. А земельку держить Микифорович, живися із нею, привик — хороша земелька і жаль випустити з рук. Забреше вряди-годи якийсь неборак, навідається. Которий непокірливий, зубатий — ткне тому Микифорович дежку у зуби. Которий блаженський, хворовитий, німічний — що шиї наб'є: не волочись, не тягайся, земля без догляду бути не може: хто кохає і голубить її — до того вона і приростається! Чорноволів у Каменому Броді багатенько. Однак, земелька їхня не в Микифоровича; там, на Вишневій, орудує Іван Пилипович, — Чорноволами мало цікавивсь Микифорович. Знає Панька, при возах працював, як воювали француза, під Севастополем ядро упало на ногу, загнилася, умер. Ще знав Микифорович Явдокима — токаря, теж помер. Ілька знав — приятственний чоловік, столяр. Це батько Василя Ілліча, але Василь Ілліч слухає і помовкує. Приятственний чоловік — жив помер і ніхто про нього не згадає нічого, крім того, що — столяр, а от цікаво почути про дядька Йосипа. І в тон ідиличним, тихомирним спогадам Микифоровича Василь Ілліч показує: — Чорновола Йосипа теж певне знали? — Йосипа?! — Ну, тут Микифорович трішки зблід і одсунувся аж до груші. — Йоську Чорновола?! Свят, свят! Губи у Микифоровича скрипилися, в оченятах заметушилося і не розбереш що — чи гнів, чи вересняк. — То чи не Йосипів будеш? — спитався він і затремтів дрібним дроздом — лиховісно брови насупив і став зорить, чи нема де близького кого на підмогу. Звісно, Василь Ілліч не помітив цього нічого, а чемненько, шанобливо сказав: — Ні, я ж сказав уже, — Іллі, столяра. — Фу! Одлягло від серця. Ілька Микифорович добре знав. Він же ж сказав уже: приятственний чоловік був, благочестивий зіло, ходив у покорі. Путне дерево. А путне дерево і рід путній дає. Стривожив був Василь Ількович отим Йосипом Микифоровича. Ну, та одлягло від серця. Випили. Микифорович з кухля, а Василь Ілліч ледве-ледве пригубив. Не п'є Василь Ілліч — душа не прийма, не доходить до серця. — Це хорошо! Це непогано. Ілька теж непитущий був. У неділю небораки до шинку, а Ілька за рушницю; полював сильно, а горілки не пив. Ілька був чоловік життя божого, а Йосип змії лютий, з малолітства пропив душу безп'ятому і сам чортом став, прости, господи, не при господі згадавши.

Василь Ілліч сидить скромненько, шанобливо. Очі униз, щоб не приснути сміхом і не розлягтися луною, — каже:

— Чути і я чув про нього, а бачити не бачив, хоч і доводиться він мені дядьком.

— Не приведи, господи! — скрикнув Микифорович. — З скаженою краще зустрітись. Ти послухай, я тобі розкажу.

Був у старому ливарному у нас бригадир Іван Силівич, за часів государя Миколи Павловича. Однак, любив випити а коли випивав, помутніння розсудку траплялось і шкоді людям вчиняв немало. Скажімо, ти молодий парубок і вуса в тебе чорняві і гарні, або, к приміру, зуби як разок наміст у дівки. Раз помітив це Іван Силівич — пропаща людина ти. Це так. Микиті Стовбуру за один раз шість зубів вибив, Кожухарю Панасу вуса повисмикував із шкурою. Йосип у часи в молодих літах ходив, сам високий, жилий, шкрючкуватий, глаз бистрий, а кучері, як хміль — бились дичата за нього. Узнав Іван Силівич, що таке діло, підходив випивши, говорить: — „голову пригни“, — а в руках обценки Йосип голови не пригина, просить: „Одійдіть від гріха“. Маєстер у крик: „Держіть його, гайдамаку, негідника“. Підбіг я, ще кілька хлопців — куди! не підступайся: з очей іскри сипляться, і бачимо — торкнись — біда буде. А Іван Силівич насідає і приказ: „Узять небезпремінно“. Обступили, ухопили, хто за руки, хто ззаду, голову нагинаємо; Іван Силівич уже до тих кучерів із обценками; тут він і крутнувся; одлетів я на купу ядер, інші куди кому довелося — сильний був, душогубець; гудуть джмелі в голові, а тут чую: крик, гвалт — „Каравул, бригадира убито!“ Підвівся я, дивлюся: лежить Іван Силівич на землі, голова розколена надвое. Кинулись ми до Йосипа, а в нього в руках прут сажений, відступає, кричить: „Не підходьте: рішу!“ Вибіг у двір, перескочив через паркан і в степ. Це було в год смерті государя Миколая Павловича, а після польських бунтів їду в Ростов, а він там на вулиці прогулянку веде, чорний, висушений, тільки очима поблискує. — „А, здоров!“ — говорю і беру сміливо за руку. — „Куди?“ — питає. — „Як куди — у поліцію“. — „Совітую, — говорить тихо, — відстань!“ А я — ні! Люди на вулиці, двірники, городовий на вуглі. Не страшно, і криком кричу: „Держіть, бож — душогубець!“ Двірники заворушилися, городовий у сюрчок свистить. Як утік — не пам'ятаю, бо так ударив, що неживим упав; очунявся, — біля мене двірники, городові, пани якісь. Говорять „Видать, пікінець йому: сто чоловік гналось — піймать не могли. Аж на самому Доні насіло двое солдатів. Підбігла поліція, бачить один солдат у воді, другий під водою, а його ні слуху, ні духу. — Де? — питають. — Невідомо!“ Другого року горіли у мене на горі стоги, а тут нанизу, — сараї і клуня, а хату, спасибі, добрі люди відстояли; також загинули у вогні: четверо півнів, усі кури, шестеро свиней, сім десятків овець. Спалив Йосип. Сиджу на пожарищі, плачу. Підходить обірванець, босяк, говорить: „Сказав Йосип: ще не все; коли викажеш ще раз, за суддю тобі буде не бог, а я, а мене хай судить господь!“ І не виказав. Як була турецька війна, заходжу на шинок — сидить Йосип, сивий, як сухар зсохлий, упивсь,

відкликає до себе:—„Сідай, випий у добрій компанії“.—„Спасибі“, кажу, а сам до дверей.—„Ні,—говорить,—присядь, хоч і падлюка, а сядь і пий“. Я—ні. Підводиться він ізза столу і компанія його з ним. І пити боюсь, і кричать—страшно. Посадили: п'є він і п'ю я, і всі п'ють, і п'ють до пізньої ночі.—„Годі вже,—каже шинкар,—зачиняй буду, плати гроші“. Я тихенько зза столу, коли ні, простяга Іосипу руку, на мене указує: „Ось цей заплатить“.—„Як?!—кричу,—всі пили, а я один—плати!“—„Нічого,—відповідає,—чорт тебе не візьме—плати!“—„Ні,—одказую,—не в силі, не в змозі“.—І вже вирішив, хоч що, не заплачу ні копійки. А він—мовчить, все дивиться на мене спід брів, а тоді й запитує: „От коли б я тобі плюнув у вічі, щоб ти сказав? Тільки по правді,—говорить,—кажи—інтересує це мене до душі!“—„Аби не платити,—говорю,—а то байдужісінько: слину витреш, і нову людина людиною“.—„Спасибі,—говорить,—я так і знав. Іди!“

І ось перед цим Микифоровичем сидить скромно - поштивий юнак. Він мусить бути таким, бо знає звичаї свого рідного вовкулацького кубла, бо літо на висході, а там зима. Життя це своєю дорогою. На якихось щасливих островах зростають Ваньо, Йоська, сам Василь Ілліч сходять на високі шпилі людської гордості,—а тут все як колись—застряв Камений Брід у калюжі, засмоктало його, брудним слизом обріс. Станція і залізничні майстерні—це ціле одно. Гучні паровози в'яжуть їх з цілим світом, несуть добро і новини з усіх кінців, несуть з собою свіже повітря далеких міст і степів, та Камений Брід у глибокій долині, у ямі, і що б не впало сюди—тоне у мертвому спокою без звуку і відгуку. Ось брама майстерень. Біля муру собача халабуда, в халабуді повно ікон, якісь великомучениці Варвари, Миколаї, божі угодники, блаженні й святителі, перед носами їх чадять невгасимі лампади і—начальство: вовкулаки, посмішища людські; що вище рангом—то більша розложиста борода, тупа безгранично, самоодоволено і по-лакейському богобоязлива. Це майстрі, бригадири—„кити“; народ—„плітка“, „Іваньки“—десь за ними, на спинах, і не побачиш...

Вранці, до гудка за годину, біля халабуди вже товпище „китів“, мають чубами—шапки поскидали—широкі хрести, повільні хазайновиті рухи і зітхання голосно-стримані: „боже, милостивий, буди мені грішному“. І бог був милостивий до цих бородатих святевників: дав їм хати у Каменому Броді, понапихані доверху добром, у кожного садочки, левади, корівки, поросята, гуси на Лугані і овечки в степу.

Нічого такого не було у Василя Ілліча; примазані оливою, від час візиту до Микитовича, кучері не держалися тім'я, леділи угору, і від нього усього пашіло чимсь неспокійним, порожим, чужим; десь багато блукав по світах: і чоботи ву-

зенькі, панські — з тоненької шкіри, і обличчя завжди свіже, умите, і очі — кохала їх тиха Лугань, то певне дивляться кудись понад нею! Видать, вже одрізана скиба від рідного хліба. Що ж у них може бути спільного? Навіть пушок, що одростив його Василь Іллч, як ходив з чобітьми до Микифоровича клопотати за роботу, збрив начисто, і ось шока чиста, рум'янець грає на ній, махорки не курить — легкий табак набиває у гільзи, — про що ж ти його запитаєш: про овець, про сіру телицю, чи про скриню з прабатьківськими кожухами? Нема про що поважним людям говорити з забродьком — однак не без того, щоб часом усміхнутись до парубка, бо і Микифорович до нього уважний; в майстерні ходить в нових чоботях і не нахвалиться: „Добрий товар!“ і приємно киває Василю Іллчу головою. А коли так робить Микифорович, то не можуть не осміхатись приємно і решта бородатих „китів“ — бо кожен з них — хазайновито вчинена тінь від начальства майстер осміхається, і їм радісно; насупить брови, і вони мов вітром здуло приємність. Всі за одного, а він за всіх їх. Однак, все ж краще з таким пройдисвітом бути обережно. Підтопчуться чоботи: що воно буде — невідомо. Побачимо. І ждуть довго не довелося.

Порпається якомсь воно у циліндрі, робота одвічальна, і майстер він, видать, непоганий, а цигарка у зубах. Смокче і смокче, а тут ікона навпроти, лампадка негасима горить, торжество, боже дихання, а воно — картуз набакир і по всьому видно: крутихвіст, зірвиголова. Тут і Микифорович — Зілля палиш? Димок господу в ніс?

Випраямилось, претється без поштивості наосліп:

— Чому ж і не покурить? І зілля ж господь сотворив на потребу людині.

— Не так, парубче, — сказав тоді Микифорович строго і у всіх мов вітром здмухнуло приємність, — у нас є другі відомості: дияволове, а не господнее зілля. І за першим разом — господь простить, а вдруге — не гнівайся. Чадить у нас не заведено, а тим часом дай лишень сюди кisetок.

А кisetка і нема — папіросниця, блистить, все'дно що і срібла, впоперек шовкові смужки, папіроси — уряд, як солдати, табак — жовтий, як щільники свіжі, — нюхнув Микифорович і віддиху не переводить — осміхається, видать, ніжність така любя для носа.

А тут і Микитович сам. Подивився на папіросницю, шаблем по носі поважно брязнув, перст підняв до негасимого лиця, сказав:

— У нас — порядок. На порядку весь світ держиться. У нас нема: той сюди, цей туди. Сказано: порядок, і від законі шагу. Як звуть? — Покійного Чорновола Ілька — син?

Чорновола Ілька Микитович знав; роботяща була людина, порядок знав, у законі ходив. От!

— Ну, смотри! У мене розмова коротка. На оливу давав? Омовеніє лику господню від пилу робив?

На оливу Василь Ілліч не давав; омовенія лику господню не робив Василь Ілліч також. Це він мусив був визнати, а коли б і не визнав, за нього однаково сказали б готові до нещаських послуг господарі каменобродських садків і левад—стояли ж вони навколо зіло одностайне і грізне і з того, як трепетали їх бороди, видно було, що жартувать вони не збиралися. Однак, на ту пору Микифорович ще не встиг був підтоптати своїх чобіт. Це була добряча робота, юхта гиравжня, на підошвах спиртовий товар, головки не пришиті, а все одна суцільна витяжка; якби її підтягти, то було б далеко вище колін; але Микифорович халяв не підтягав, а пивертав їх і ходив по майстерні ніби із казки узятий:

Стоїть дід на воротах, в червоних чоботях...

бо на підклейки швець поставив червоний, приймний для ока сап'ян. Витяжки були такі добрячі, і Микифорович, хоч і грізно, а все ж по-батьківському розсудливо мовив:

— Це не гаразд, парубче. Однак, як новак, за першим разом бог простить. На оливу що треба дай від трудів своїх, а в обід візьми чистеньких кінців і обмий, як годиться, господень лик і далі пильнуй, щоб не нести невдоволення в серця вірних і праведних.

Папіросницю Микифорович поклав собі у кишеню, і вона згинувла, немов провалилась в безодню. Воно скривилося, а в обід всі дивились, як, підставивши драбину, попхалось таки воно вгору з чистеньким віхтєм і відерцем в руках. Микитонич стояв униз, пильно і уважно стежив за рухами затягнутого у вузьенькі штанці і панські чобітки Чорноволового Іллі кабродька, і приказував напоучаюче:

— Без розмашки: з пошаною, з трепетом серця, віхтя веді як по воздуху, щоб господь бачив твій трепет і простив нечестиве торкання.

З дебевої липової дошки на Василя Ілліча дивилось дурнувате обличчя Миколая угодника, намальоване якимсь п'яничкою маляром і продане потім на торзі. Мабуть, маляр оп'янів і правив шість гривень за свій кривий труд, а Микифорович торгувався, давав чотири п'ятаки, одходив і нову підходив, набавляв по копійці. Поруч таким самим маляром два мужички торгувалися за кабанця. Один просив півтора карбованці, другий давав тільки карбованця з п'ятаком.

— Ні, не буде,— не дивлячись на покупця, говорив перший мужичок,— як таки можна—карбованець і п'ятак? Це ж— свиня!

— Та ж свиня,— погоджувався другий,— алеж і це не що— гроші. Карбованець, та ще й п'ятак. Он дивись, за Миколая угодника дають четвертак—і уже!

— Свиня, то не Миколай. За Миколая можець я і копійки не дав би. Це таке діло: дошка—і квіт. А свиня—живе діло! П'яничка-маляр так само мав свої незаперечні резони:

— Обидні слова,—напоучав він,—ви говорите, Микифоровичу. Он, к приміру, за ницу твар, свиню, дають люди карбованця з п'ятаком, а це ж—божество, лик господень, а ви—четвертак. Тут розуміти треба і поняття іміть: святитель не може іти нижче якогось підсвинка. Інакше, що ж получається!

— А ти не розсуджати!—враз брякнуло шаблоюкою перед носом у п'янички-філософа. П'яничка-філософ зігбався в клубочок і змовк, а Микитович—бо це ж був він, напоумляючи мовив:—По справедливості за такі слова тобі треба було б напарити боки, но як єсть ти всьому світу відомий п'яничка, то бери красну ціну і—вмири!

П'яничка-філософ умер. Микифорович витяг четвертак. Микитович узяв під руку Миколая угодника, і ось вони спільне їхнє чадо тут на стіні у майстерні. Може все це було і не так, але Василь Ілліч тишив себе думкою, що „не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що не везе“.

В майстерні Василь Ілліч лише працював, а жив дома та в густих чагарниках над Луганню. І майстерня, і Микифорович, і Микитович, і бородаті левадники для нього перестали існувати з того моменту, коли прохідна залишилась у нього за спиною. Він не думав про них і жив у якихось чарівних підзор'яних краях вкупи з Березовим, Йоською й Воздвиженським та ще малим Іваньком, отим, що з сулією. У них уже була книжка—томик поезій Михайла Юр'євича Лермонтова, мовчазно придбаний Йосею невідомо на чийому вікні у Луганську. Всі троє змагались за неї, і не завжди Василю Іллічу випадала нагода навішатися вволю. Але раз якось, схопившись раніше за всіх, він заволодів чарівною книжечкою. Вони й зараз у нього перед очима. Це малесенький кишеньковий томик в твердій шкіряній оправі з портретом, уміщеним на звороті першої сторінки; Василь Ілліч вдивлявся у нього і що більше вдивлявся, то більшою таємничою силою віяло від образу поета. Сторінки томика були попрокладувані засохлими пелюстками квіток і цілими квіточками. Від цього на папері проступали жовтуваті плями з ніжними розводами, і від всієї книжки йшли легкі невловимі запахи, що хвилювали до сліз.

Василь Ілліч загорнув у білу хустину томик, поклав у бокову кишеню піджака і подався до майстерні. Працюючи, він кожного моменту чув його дотики, і від цього прокидалось і наростало нестерпне бажання швидше звільнитися від роботи, щоб залишитися наодинці із книжкою. Ніколи ще шість годин до обідньої перерви не здавалися Василю Іллічу такими безконечними, як тепер. Та ось обізвався гудок. Прихопивши вузольчик із іжею, Василь Ілліч подався на піддашок глухої

прибудови. Прибудова виходила в порожній закуток дворища. За нею ні доріжки, ні живої істоти: кладовище старого металу, на якому встигла піднятись поросьт бузини і молоденьких кленочків. Дихало спекою чарівного літнього дня. Насиль Ілляч ліг лицем вгору; взявши в руки завітний томик, потонув у небуття.

Каменобродські левадники і вівчарі в цей час, умостившись в холодку попід стінкою і ближчими деревами (народ до цього святилища не підпускався і на двадцять кроків)—шли обідати. Борщі, що їм поприносили жінки й діти, були, мабуть, смачні—повільно працювали зуби і точилися любі розмови про хліба, про покіс, про старинушку. Ніщо не порушувало звичайного бігу речей. Та все ж щось невідоме тенькнуло у це сумирне життя. Тенькнуло, звилося на дибки і боязко проглянуло на світло денне. Левадники і вівчарі перезирнулись і, відклавши ложки, прислухались. Хтось піднімав віковічні запинала до сонця, змагався. Тиша доносила туге брєніння шибок. В них билася невідомість—незрозуміла, неспокійна й бентежна. Тоді один із сміливців піднявся по драбині, зіп'явся на піддашок, довго і боязко дививсь і поманив пальцем інших. Підставили ще одну драбину, дехто подерся по купі заліза, дехто найшов інший шлях—глянуть на піддашок із вікон. Бороди—більші, менші, статечні й трикопєчні—приздобили собою виступи, карнизи, відвіщення й вікна і завмерли зачудовані, налякані, устрашені.

Перед ними на піддашку лежить чоловічок,—„панські“ вузьенькі чобітки, вузьенькі штанці,—лежить, не зворухнеться, аж плаче, нічого не бачить, не чує, і чи то співає, чи вичитує:

В полдневный зной, в долине Дагестана
С свинцом в груди лежал недвижим я,
Глубокая еще дымилась рана,
По каплям кровь струилась моя.

Гукнули Микифоровича. Микифорович зиркнув, поманив пальцем Микитовича. Микитович розштовхав китів, піднявся на піддашок, зробив знак пальцем і завмер. Вже давно він не мав якоїсь роботи, а тут злодійство само в руки лізе, і—наставив уші, щоб не пропустити ніже єдиного слова. Але, певне, уші у нього були тугуваті, а може занадто довгі й грубі, порослі лепом і вовною. Слова бились у них, але без унімання, мов з якогось іншого світу:

Лежал один я на песке долины,
Уступы скал теснились кругом,
И солнце жгло их желтые вершины,
И жгло меня, но спал я мертвым сном.
И снился мне сияющий огнями
Вечерний пир в родимой стороне.

Меж юних жен, увенчаних цвітами,
Шел розговор веселый обо мне.
Но в розговор веселый не вступаю,
Сидела там задумчиво одна,
И в грустний сон душа ее млада
Бог знає чим була погнута.
И спилась ей долина Дагестана,
Знакомый труп лежал в долине той.
В его груди дмясь чернела рана
И кровь лилась хладеющей струей!

Далі Микитович слухать уже не міг. Досить! І, заgrimішив каблуками по дошках піддашка, він рішуче пішов на ворога.

Василь Ілліч, мов розбурканий ударами грому, схопився. Над ним, як потужна тумба, висівся Микитович, краї піддашка прикрашали бороди, над бородами очі насмішували, грізні, лиховісні, налякаві. Поклавши книжку в кишеню, Василь Ілліч спокійно і шанобливо-чемно спитався у цих добрих людей, що власне трапилось. Але бороди були неприступні, а Микитович один за всіх грізно спитався:

— Що сховав у кишеню, негіднику?

— Молитовник,—була відповідь.

Бороди заворушилися і одна, лігши поверх дощок піддашка, протягла із вбивчою їддю:

— Молитовник—це так, тільки який: шалапутський, менонитський, богомерзко-німецький?

— Ні, наш,—простодушно відповів Василь Ілліч і взяв у чучло і з серцем читати:

— Я, матерь божия, ныне с молитвою
Пред твоим образом, ярким сиянием...

Борода прослухала і з силою правоти й певності мовила:

— Так. Но католики так само вірять і моленія возносять пречистій Марії, однак, яка та Марія?—У Аршаві це: „матінка боска, крутихвостка, шльондра...“

Цього було більш ніж досить. Микитович поклав руку на плече Василя Ілліча і пхнув із піддашка.

— Ходім!

Василь Ілліч не опирався і пішов з Микитовичем в канцелярію заводського пристава. Там за столом сидів порохнявий старичок. Розгорнув томик, повів по розвороті рукою, годинник облізла, миршав, затрусилось, зашамкало:

— А-а! Господина Лермонтова сочинения? При-я-т-но! Зна-ю-ю! Россия весьма признательна і благодарна господину Дантесу... Соблазны нужно выкорчевывать с корнем. Ну, где взята?

— А ось у цього шелихвоста,—гукнувши каблуком, він рапортував Микитович.

Старичок відкинувся на спинку стільця, ручата впер

рай стола, підвів вицвілі очі, вперся у Василя Ілліча, бліді безбарвні губи затремтіли, посипалась порохнява, цвіль.

— Гнать! Немедленно. В триші!

— А навіщо спішити, я й сам піду,— відповів Василь Ілліч, гордо ступив до дверей, але на порозі спинився, відсторонив набік Микитовича і шанобливо сказав:

— Пане пристав! Дозвольте собі зауважити, що у ваші міркування вкралася помилка: за смерть Лермонтова ваша Росія вічно є вдячна не мерзотнику Дантесові, як ви кажете, а падлюці Мартинову. І хоч один одного вартий, та все ж, щоб не розходитись з істиною, нагадаю: від кулі Дантеса загинула гордість Росії, Олександр Сергійович Пушкін. До побачення!

Порохнявий старичок зірвався з місця, розчепірів руки, сів у ротом та й гримнув назад у стілець. Микитович, забувши за все, кинувся рятувати своє порохняве начальство. Поки він з ним порався, Василь Ілліч зайшов до контори і брякнув за рощотом у вконець.

Гроші Василю Іллічу видали всі, і він, не задержуючись, подався через дворища. На півдорозі із дворової ремонтної будки враз вискочив Іванько, і не зупиняючись, ледве чутно, саними губами закричав Василю Іллічу:

— На проходку не йдіть! Уб'ють!

Василь Ілліч пригадав, що приміщення пристава стояло біля самої проходки; в дверях його постійно стовбичили заводські городовики, завжди пухлі й червоні від горілки й безділля. Василь Ілліч задержав ходу, міркуючи, куди ж повернути, щоб вискочить з пастки; допоміг йому все той же Іванько. На плечі він ніс два лому і прут заліза. Тепер враз один із ломів сприснув і, задзвенівши, покотивсь по заводській колії, прут заліза своєю чергою схибнув назад.

— От так халепа!— скрикнув у голос Іванько, і звернувся до Василя Ілліча.

— Поможіть, дядьку, будьте ласкаві!

Василь Ілліч нахилився по лом, а Іванько, поправляючи на плечах залізо, уже пристрасно шепотів:

— Тікайте по колії назад, далі у вивідний рівчак, хоч там мучко і кально, та зате є надія через спуск у мурі проскочити на вулицю.

Вперше в житті Василю Іллічу не поталанило. Він уже мчався назад по шляху, вказаному Іваньком, аж ось враз одороважений городовик перебіг йому дорогу і, схопивши за барки, зашарпав так, що голова Василю Іллічу ходором заходила.

— Ти ж куди це, негіднику?!

Що мав робити Василь Ілліч? Вириваться, тікати? Було уже пізно, та й куди б утік Василь Ілліч? На дверях майстерень, одгородивши спинами народ, ладні на всяку поміч,

уже стояли „кити“,—городовик сюрчав у сюрчок і з трьох різних боків бігла підмога, а серед них і Микитович, одмиряючи землю сажнями.

Оточений юрбищем, Василь Ілліч стояв під стіною. Під нагрітої сонцем стіни пашило вогнем, але Василю Іллічу було зовсім не жарко; з вигляду городовиків він бачив, що готують вони йому не зовсім мирну розмову, та й на яку розмову можна було сподіватись від цих п'яних, тупих, озвірилих скотів?!

— Ну-с, так в якому вусі дзвенить?—смакуючи кожне слово, проступив уперед Микитович і став потирати руки, як купчик у великім базарі.

Василь Ілліч мовчав; мороз йому побіг поза шкірою, тіло одерев'яніло і шкіра заболіла, як на холоді.

— Ну, то в якому?—наближаючись щораз ближче, перепитав Микитович.

— В правому,—підказав хтось із городовиків, засукуючи рукава.

А що Василь Ілліч не відповів і цього разу, то й відповів сам Микитович, тільки не йому, а тому, хто вказав на праве.

— А от і не вгадав!—і раптом, підвівши руку, він з розмаху ударив у ліве вухо Василя Ілліча.

Василь Ілліч прикипів до стіни, деякий час стояв, слухаючи джмелів, а далі спитав:

— За що?

— А там буде видно,—спокійно відповів Микитович і замахнувся знову; страшним ударом Василя Ілліча кинуло вбік, але він не упав і вдержався на ногах.

— Здоровий мурло, стоїть як бик, хоч би оком моргнув!—як крізь сон долетіло до Василя Ілліча. Але Микитовичу ці слова тільки надали жару; недовго думаючи, він замахнувся ще раз і, зібравши всі свої сили, ударив Василя Ілліча у лице.

Потім били його всі по черзі. Але цього Василь Ілліч вже не чув.

Очунявся він у канаві на вулиці. Була ніч. Над ним сиділа і плакала мати, а Ваньо, Йоська та Іванько ладнали з драбинки носилки.

Після цього Василь Ілліч прохворів двадцять п'ять днів, і як залишився жити—сам не знає того.

Закінчення буде.

Терень Масенко

СТЕП

РОМАН¹

ГЛАВА ДРУГА

Візьми, мати, піску жменю
Та посієш на каменю.
Коли, мати, пісок зійде,
Тоді син твій з війська прийде.

Народна пісня.

I

Чорноморська весна непомітно
Розлилася в просторі тугім.
Гулко вдарив ще першого квітня
Над деревами голими грім.
Ще в село не вернулись лелеки,
Журавлі не дзвеніли вночі,
Як у трави врубалася спека —
Чорноморського сонця мечі.
Ще білили сніги у яругах,
Ще диміли могили глухі —
У низенькій траві виднокругів
Десь узаявся мільйон ховрахів.
В степ росинці возили барила
Степової важкої води
Виливать ховрахів... Говорили
Загорілим онукам діди,
Що ота громовиця у квітні,
Перший грім той — омана лиха:
Будуть крепкі морози досвітні,
А земля вередлива й суха.

II

Десять років у квітні Амбросю.
Вія плечем вироста із трави,
Дістає головою колосся,
А рукою — Сича голови.

¹ Початок див. „Літ. журн.“ № 1, 1938 р.

Як усі нерозніжені діти,
Вже подужає він без стільця
Яблуневії ярма надіти
Аж на шию Сича й Половця.
Сумовиті завжди й величаві
Степові українські воли
Ремигали, минаючи трави,
Наче в озері синім пливли.
Вірні власній породі і вдачі,
Хилитаючи рогами в такт,
Не квапливі вони й не ледачі,
Тихо міряли втоптаний тракт.
Зупинялись в яру над потічком,
Випивали сім відер води ;
Дві верстви поливали в дві стрічки,
Не спиняючи воза й ходи.

III

Жовтий пил і стрічки на дорозі,
Жайворінка розливчастий спів.
Мій Амбрось простягався на возі,
Задивлявся у небо степів.
Скільки щастя, мовчання й спокою
Розливають оці небеса !
Ці води із ходою м'якою —
Філософія степу й краса.
Так пройдеш із тисячу років
Й не помітиш, як вік пролетів ;
Тільки неба мовчання широке
Та одвічне ярмо у житті.
Ремигання спокійне воляче,
Віковичне „а-гей“ повесні
Ще в юнацьку ув'яжеться вдачу,
Першим словом заляже в пісні,
І тоді — як не родяться грози,
Степової не збурять води! —
Мій Амбрось на херсонському возі
Ще засне, як заснули діди.

IV

Та весна, за якою скупаєм
Степової нудної зими,
Одцвітає гірким молочаєм,
Одлітає кульбаби крильми.

Налітає од Чорного моря
І до Чорного моря сплива.
Й пастухам уже ранить суворо
Босі ноги стерня степова.
Ще докосують гречку та просо,
Дожинають шматки ячменю,
Вітер з Чорного моря приносить
Менше вогкості, більше вогню.
Ні хмаринки на всім небосхилі.
Ходять шляхом стовпи куряви.
Бронзовіють високі могили,
Зомліва кругозор неживий.
Дишуть воском розтопленим копи,
Закричи, заспівай, заритай —
Все заглушить, накриє, утопить
Далечінь — як стояча вода!

V

Ненароком чудними вітрами
Помело на гарячу копу.
Через пальці — не сонце, крайок
Бачать люди в серпневім степу.
Небо стало холодне, багрове;
Степ зафарбився в одлиск золи.
От воли і поважні корови,
Наполохані вкрай, заревли.
Чорні кібці спустилися низько
На кривому вузькому крилі —
Наполохані попільним блиском,
Що стелився по холодній землі.
Вже неспокій на стерні, на голі
Жайворінок веселий притис.
Вже кайма вугляна, захолола,
Наступала на сонячний диск.
В тишу ночі, що впала опівдні
Серед білого літнього дня,
Із села обізвалися півні
Навмання.

VI

От сова із копиці схопилась,
Вдень безвольна, глуха і сліпа.
Десть тривожно собаки завили —
В хуторах, на іржавих цепах.

І трава, щойно сонцем зогріта,
Посіріла, поблекла — і от
Вже почав гарцювати - дуріти
Переляканий присмерком скот.
Над спотвореним днем, покаліченим
Забреніли жовтаві зірки.
Небо селам грозилося ніччю,
Що триває літа і віки.
Небозвід у землистім потоці
Ліг, як коршун, безсилий, сліпий.
Мій Амбрось заховався у копи,
У колючі, ще теплі снопи.
Літній день у нічний оболонці,
День для сов, кажанів і шулік ...
Це серпневим затьмаренням сонця
Вкрив степи чотирнадцятий рік.

VII

Степ завмер у чеканні й зневір'ї...
Й знов, як лагідна сонячна вість,
Почали погасати сузір'я :
Оріон і Криниця і Віз.
Знову тіні скотилися низько
І земля оживала німа,
І на вугільнім сонячнім диску
Золота розросталась кайма.
Все теплішала зщулена тиша.
У пишноті, у сяйві побід
Розкривався і вищав і ширшав
Голубий степовий небозвід.
В деннім світлі втопилися зорі,
Овид сонця розкрився, окреп.
Аж за обрій осяяним морем
Перехлюпував огнений степ.
Говорили тоді — як поети,
Як пророки — беззубі діди :
„Що затьмарення сонця, комета —
Знак небесний земної біди“.

VIII

На поля росичан моїх чесних
Потекли віщування сумні :
Прилучались до знаків небесних
Віщування і знаки земні.

Стогнуть пугачі в сутінках тужних,
А цей стогін проклятий — не зря...
Уночі коло церкви у нужник
Хтось жбурнув Олександра - царя.
Десять років стояв коло школи
Цей — без рук — визволитель селян,
Що сказав хліборобам: вам — воля,
А поміщикам — ваша земля.
Губернатор херсонський під осінь, —
Не було ще Амбросю й двох літ, —
Приїздив, щоб поставити в Росах
Це погруддя на сірий граніт.
І студенти (так дума Апостол) —
Брат Амбросів і Герман Дахно —
Потягли Олександра з помосту,
Крізь ограду жбурнули в bagno.

IX

Містечковий Апостол — це пристав;
Лоб низенький, високий живіт.
Він злякався. Як водиться, бистро
Повідомив про злочин повіт.
Щоб негідний крамольник заплакав,
Щоб царя вберегти від хули,
Із Херсона славетну собаку
В тихі Роси тоді привели.
Од жандармів усього повіту
Був мудрішим собака - жандарм;
Кажуть, носом повюха повітря —
Демократа одразу вгада.
Кажуть, сам не чіпа, не кусає —
То вже справа його хазяїв;
Нагорода для пса - поліція —
Розуміння, що правильно вів.
Кажуть, варто б поставити на чату
Тільки псів коло наших царів:
Не беруть заробітної плати,
Головне ж — не беруть хабарів.

X

Щоби справу охранки не зрадить,
Врятувати своїх хазяїв —
Пес поважно пішов за ограду,
Потім бублика повагом з'їв.

Зупинився у церкві на ганку,
Підійшов до шкільного вікна
І, зустрівши на вулиці, гавкнув
На Остапа Самбора й Дахна.
На очах земляків та Амброся —
Його брата в Херсон повезли.
Тижнів два хвилювалися Роси,
Скрізь чутки таємничі повзли.

Доки з міста відомості звичні
Розпливуться по рівних степах,
Їх одягнуть в вінок героїчний
Людське слово і вигадки шлях.
В тихих Росах складають пошепки
Сотні чуток — газет степових.
В Ташликові у березні щепки
Так спливають, немов острови.

XI

Хлопець чує, як змучений тато
Каже мамі в обід за столом:
— Можуть в місті Остапа скарати,
Не вернути у рідне село.
Кажуть — він непоштиво, зухвало
Із начальством у місті повівсь:
У тюрмі йому їсти давали —
Він нічого не п'є і не їсть.
За наругу Сибір йому пахне,
Він сказав отаке — і не зблід:
— Може, пес на хресті заприсягне,
Що він викрив злочинців як слід?
Батько ходить від смутку аж сірий,
Все зітхає й собі доріка:
Коло плуга пристойним манірам
Не учив батогом юнака ...

XII

На баштані Амбросева мати
Перші вгудинні дині шука.
Серпень зводить саетові шати
Над легкими крильми вітряка.
Бродять ситі поважні корови,
На отаві спадає роса.
Як багатство просте, як здоров'я —
Над землею пливуть небеса.

Тільки степ, наче наймички плахта,
Як старі сироти сорочки,
Пошматований в немошні клапті,
На тяжкі, нещасливі стрічки.
Наче старця полатана свита,
Поруділа, важка на плечах,—
Пошматований, потом залитий,
Жовтий обрій стоїть ув очах.
Голубиць безгранична! Безмовна
Трав'яна степова тишина ...
Йде татусь. Вимовля тільки слово,
Невідоме, порожнє:
— Війна

XIII

У неділю серпневу, уранці,
Тільки сонце над степом звелось,
Ой, красиво ішли новобранці! —
Не забуде ніколи Амбрось.
Чи ввійну, чи весілля почато?
Нареченим своїм дорогим
Рушники почіпляли дівчата,
Пов'язавши їх бантом тугим.
Загорілі, веселі, високі,
В білосніжних, ясних сорочках,
Гордовитим, розміреним кроком
Вони йшли по сільських рівчаках.
Кидав ниви й солом'яні хати
Цвіт села і чорнозему цвіт ...
Де нам ваші могили шукати,
Чим утішити ваших сиріт?!

XIV

Над русявим людським урожаєм
Встала чорна далека мара.
Аж за села батьків виражає
Босоного густа дівтора.
Їх дружини оплакали вдома,
А на полі — россою снопи,
Та оце на молебні святому
На убій окропили попи.
У дорозі ж ридати не личить,
Милим важко без криків і сліз:
В чужині їх залізо скалічить,

Похоронить долина чи ліс.
Ідучи за важкими возами
В невідому невідлижну путь —
Під розкритими небесами
Заспіваєм в глухому степу;
А цілуючи губи і чола,
Утопімо в дівочих сльозах
Нашу певність, що любі ніколи
Не повернуть живими назад.

XV

Як вози потонули у балку,
В степову куряву й голубинь —
Самборівська сусідка Наталка
Закричала в святковій юрбі.
Тишина незвичайна настала,
Безгоміння одчаю в полях!
Нещаслива Наталка упала
Головою на стоптаний шлях.
Степ чугунним здавив виднокругом,
Невблаганним розлуки кільцем.
І її цілували подруги
В помертвіле, холодне лице.
Умовляли не битись, не плакати,
Сльози — рівні серпневій росі.
— Вір, голубко, повернеться Яків ...
Всі повернуться ... Всі !

XVI

Понад степом розкинулась владно
Хмільним маєм херсонська весна.
Про военні події — докладно
Учень третього класу не зна.
Хлопець знає: овес колоситься,
Одцвітає високий пирій.
І листи, що приходять з позицій,
Він читає сусідці старій.
Цілим Росам листи одинакі —
Не зібрати, не полічити їх!
А Наталка голосить, бо Яків
Під Перемишлем, перший поліг!..
У Шуліки ридають за батьком
Шість дівчаток — маленьких лілей.
Ходить тінню Комлачка - солдатка,

Бо під серцем озвалось мале.
Носять груди, високі, як плити,
Молодиці самотні в поля;
Вони хочуть любити і родити,
Як весняна херсонська земля.

XVII

Так проходить, як пісня з прокльонів,
Друге літо важкої війни.
Вже не шлють ні листів, ні поклонів
Очерствілі чи мертві сини.
Літо йде через змучені Роси,
Достигають вишневі сади.
Вже солдати беруться за коси,
В'яжуть діти, а сіють діди.
Білі лица та очі вдовині
Марно мучить самотності чад.
Знов отава росте на цілині —
Та нема юнаків для дівчат.
Ніжнооки, веселі, здорові,
Материнства не ждіте — дарма!
Все, що родите в щасті і крові —
В бойні цій розстріляють з гармат.
На життя, що під серцем народите,
На чоло юнака дороге —
Стане чорним підкованим чоботом
Цар Микола чи кайзер Вільгельм.

XVIII

Не минула і матір Амброся
Зла біда, що прийшла матерям.
Бо Остапа з Херсону в матроси
Віддали за наругу з царя.
Так од ранку до нового ранку
В безконечні засніжені дні
Жде листів нещаслива Меланка,
Фотокартку зніма на стіні ...
Вийде, стане за садом костистим
На глибокім січневім снігу:
До смеркання над заходом чистим
Наслухає віддалений гул,—
Чи далекі вчуває гармати,
Чи приглушений тупіт копит
Слуха серцем поравеним мати

І з журби до світанку не спить.
Задрімає — незбáгнені знаки
Не лишають спокою і в сні.
Десь долина. Замети. Вояки.
Там Остап провалився у сніг.

XIX

Зле вороння шуга над снігами.
Бачить, син її руки здійма,
І Меланка його витягає
Але син її... ніг нема!
Кров стежками. Долина, як килим.
У сугробах — пеньки підошов.
— Де ж ти, сину мій, ноги покинув?
Ти ж до війська, як люди, пішов!

То на морі холодному плава,
За бревно учепившись, син.
Там військові горять пароплави,
Долітають страшні голоси.
Син втопає. Русяве волосся
Виринає із хвилі на мить.
— Та хапайся ж за яблуню в Росах,
Краще моря пшениця шумить!..

Так гукнула. І тут закричала.
Провалилась сама у льоди...
Білий ранок. В смертельній печалі
Стала мати Амброся будить.

XX

Брав Амбрось полотняну торбину,
Що не рвалась за четверо літ;
Клав окраєць черстої хлібини,
„Арихметику“, „Новий завіт“.
Умивався, моливсь півхвилини.
За вікном лютувала зима.
Мати радила взять цибулину,
Бо нічого до хліба нема.
Ця порада журливої нені
Надоїла за довгі тижні,
Як задачник „Малінін — Буренін“,
Як слова присягання й божні.
Син упертий, поради не слуха,
І не варто його умовлять...
За вікном степова завірюха,

Знов акації голі скриплять.
Коло церкви — похилена школа.
І коли б не Жюль - Верна книжки,
Він любив би її „на Миколи“
З її духом попівським важким.

XXI

„Боже слово“, як божая кара,
Налягало на бідних хлоп'ят.
Тільки входив отець Полінарій —
По - солдатському мусіли встать,
Разом крикнути „добре здоров'я“, —
А воно таки добре було:
Чорний лантух поганої крові
Був найтовщий на ціле село.

Щось гугнявить копиця із м'яса,
Коло парт починає ходити;
На підлозі волочиться ряса,
Аж на парти від поту смердить.
Знов слова — про небесну в'язницю,
Про людські первородні гріхи ...
Учні знають, що піп їх — п'яниця,
Женолюб і розпусник лихий.
Наймички вагітніють щороку,
„Попадами“ їх звуть у селі ...
Важко бути святим і пророком
У всевидящим, темнім селі!

XXII

У попівській оцій мишоловці,
На смердючих уроках — отут
Ловлять душі й характери хлопців,
Довгі сіті на розум плетуть.
Світлочоло дитячая нива
Під дощами брудними росте:
Тут — веселі, зухвалі й строптиві,
Непокірні й здорові, як степ.
Наче сажка, у паростках ранніх
В чистім колосі зріє іржа:
Виростають з овечок слухняних —
Підлабузник, святоша, ханжа.
Це все — вибранці чорної ряси,
А „найкращий“ — Клячинда Тиміш.
І школярська догадлива маса

Отаких ненавидить найбільш.
Піп за приклад всім ставить Тимоша.
Хлопці кривляться — знає весь клас :
Добрий „п р и к л а д“ — донощик, святоша
У соромицьку забавку гравсь.

XXIII

Піп не міг залучити Амброся
В горезвісні послушники ці;
Скуб за ніжне русяве волосся,
Часто бив по смаглявій щоці.
А найбільша знялась завірюха —
Як в злочасний урок псалтиря
Учень божого слова не слухав
І спід парти читав „Кобзаря“.
Де поділись розмови про бога,
Многословна смиренність ота!
Як ужалений, піп на підлогу
Кинув книгу й ногами топтав.
Лютим вовком владика очеривсь,
Полетіли прокльони і крик :
— Ти вже знаєш Шевченкову ересь ?
Він — безбожник, бунтар, еретик ...

Всі Амбросеві друзі принишкли;
Хлопець скочив попові до ніг,
Спритно вирвав улюблену книжку,
Взяв торбинку і з класу побіг.

XXIV

Так упало негадане лихо
На Амброся Самбора в той рік.
Де ви, юності першої книги —
Край, в який не повернем повік
Серед злиднів, житейського бруду,
Коло батьківських п'яних підлот —
„Уленшпігеля“ сонячні люди,
Чистий сміх, що збудив „Дон - Кіхот“!
Що там бреше отець Полінарій
Про якийсь Соломонів палац ?..
Ось, щасливий, як гори і хмари,
Добрий Гайне мандрує на Гарц!
Сонце мислі — як перше кохання;
Слова рідного свіжа ріка :
Коцюбинського „Фата Моргана“

І тюремні сонети Франка.
Так найпершою щастя любов'ю
Він країну книжок полюбив.
З школи вигнали. Батько до крові
Непокірного сина побив.

XXV

Тижнів два не дивився у вічі
Нещасливому батькові син.
Батько мучився:— Хлопця скалічив...
Все мовчав та гостинці носив.
Потім плакав. За вперту дитину
Бог батьків неповинних кара:
Син горів у страшний скарлатині,
Поруч нього Синичка, сестра.
Як би вимовить нині малому,
Що він кається, плаче отут?..
Ось лежать вони вдвох на соломі
На долівці, в гарячім бреду.
Ім потріскались губи від жару,
Вони марять і стогнуть разом.
Все приходить отець Полінарій,
Дикуни Робінзона Крузо.
Вони топчуть Амброся, як книгу,
І в огонь укидають живцем...
Батько дивиться довго і тихо,
Й до стіни одвертає лице.

XXVI

Він прокинувся. Сонце під вечір
Грає зайчиками на стіні.
Чом це матері схилені плечі
Так здригаються там, у вікні?
Наче цини наливо у тіло,
І рука не його, нежива.
Ах, сьогодні, здається, неділя:
На долівці — зелена трава,
Сліпить очі побілена хата,
Десь за вікнами котиться дзвін.
Пахне вітром канупер і м'ята.
На столі у стакані ясмін.
Простягаючи руку неспіло,
Тулить м'яти листок до лица.
Під вікном... це акація біла!..

Так дівчата ідуть до вінця.
— Мамо, мамо ... а сіно вже косять ?
Несподівано хлопчик пита ...
— Ні, Амбросику ... Вмерла Фрося ! —
Каже мати. Іде ... Самота !

XXVII

В білу хату крізь сон долітає
Монотонний розгойданий дзвін.
І, здається, тихенько хитає
Білі віти акації він.
Із акації повагом пада
Сніжний цвіт — як в минулу зиму.
Із кімнати сусідньої ладан
Пахне солодко й гірко йому.
Ах, це бабка ізнов накладила,
Бабка любить цей дим неживий.
Снилось : вкупі з сестрою ходили
По зелених покосах трави.
Біла гречка і лагідне просо
Красувалися знов, як торік.
Чом же подругу — сонячну Фросю
Він у полі не стріне повік ?
Все життя золотою такою
Він сестричку шукатиме скрізь ...
У короткому сні, під шокою
Помокріла подушка од сліз.

XXVIII

Треба видужать, якось устати,
Дуже мало зосталось часу.
Скоро винесуть Фросю із хати
Й за село в вишняки понесуть.
Він встає і слабими руками
Одягає старенькі штанці ...
Тихо входить ... Сестра між квітками :
Рана вуст на восковім лиці.
На зеленому свіжому сні,
Що торік народили степи,
Серед квітів, як квітка весіння,
У новенькому платтячку спить.
Сумно дивляться темні зіниці ...
Чотирнадцята чорна весна
Принесла у життя таємницю

Загадкового вічного сна.
І труну на столі невеличку,
І задушливий ладан важкий...
Він за душу малої сестрички
Роздає дівворі пиріжки.

XXIX

Суховій, що накликала осінь,
Кладовище листом притрусив.
У неділю ходив він до Фросі
І півонії знову носив.
Там сидів на ласкавій отаві
І дивився на горбик землі.
В тишині степовій величавій
Одлітали в моря журавлі.
Кужелі золотавого пилу
Піднімав суховій на соші...
Все життя, всі думки заступило
Тихе горе в дитячій душі.
Вічне небо наметом із криги
Придавило осінні поля.
Не втішали й порадики - книги,
Із якими часом розмовляв.
Він ходив сюди тихо й уперто,
Мов хотів на маленькім горбку
Вічну загадку людської смерті
Розгадати — велику й гірку.

XXX

Часом вечором мати заплаче,
Зложить руки, безмовна стоїть.
Таж без голосу Фросі неначе
Спорожніла вся хата її.
Знов акації тихе квиління,
Тоскний шелест за темним вікном.
Як звичайно, стає на коліна
До ікони лицем, перед сном.
Бог народжує голос дитини,—
Тихо молиться мати стара:
А приходить в село скарлатина —
Бог до себе дітей забира...
Хлопець чує нестриманий стогін.
Застилає кутки каламуть.
І веселощі й горе — від бога,

Тож багато прощають йому.
Мука матері хлопця тривожить.
Білу хату засотує мла.
Хлопець більше молитись не може:
Він молився, щоб Фрося жила.

XXXI

Так важка материнська скорбота
ступила скорботи війни.
Болі серця лікує робота,
Від втоми німіють вони.
кільки тижнів печальних, відколи
Вже не пише далекий матрос ...
Вже до нової, кращої школи
Ходить весело, радо Амбрось.
Веселіші, привітніші учні.
Книгозбірня — країна чудес.
Знову друзі старі, нерозлучні
Вільний час забирають увесь.
Та й учитель із нової школи
Росичанським попам не рівня.
Школярів він не б'є вже ніколи
І газету читає щодня.
Він Амброся ласкаво учора
Похвалив за проказаний вірш.
Кращі учні у школі Мажора
Ті, що вчилися в церковній найгірш.

XXXII

Добрий вчитель на добре поверне
Степових непокірних дітей.
Мій Амбросій знайшов у Жюль - Верна
Силу добрих і дивних вістей.
Почалась безконечна, безмежна,
Щасна подорож в книжній імлі;
На печі заколисують лежню
Всі моря й океани землі.
Без воєнного вміння й таланту
Завойовує цілі світи:
То з дітьми легендарного Гранта
Пристає в невідомі порти,
То, покинувши злидні і Роси,
Вироста можновладним таким:
Проліта на сталінім „Альбатросі“

Над окриленим віком людським ;
З „Наутикусом“ входить у воду,
У безодні мандрує морський ...
Так далеко не плавав би зроду
У церковній отій приходській !

XXXIII

Так у пошуках світу другого
Чотирнадцята збігла зима,
За Жюль - Верном — Тургенев і Гоголь,
Там істориків батько — Дюма.
Пастухам і ровесникам — часом
На зеленому килимі трав
Дивні подвиги Бульби Тараса
Ніби власні, свої, повторяв.
Оповідання хлопці любили,—
У степу, на дубках, на ставку
Наче джерело сонячне пили,
І хвалили ученість таку.
Оповідач пишався: та де там,
Він розкаже колись ще не так !
Ось почне він читати газету,
Хоч і літери в ній, наче мак !

Раз учитель, у лютому, в класі,
Став газету свою розгортать :
— Революція ! — скрикнув : — Прекрасно !
Хоч Толстого дозволять читать ...

Закінчення буде.